

A SOPRONI MAGYAR - LATIN SZÓJEGYZÉK SZÓKINCSENEK
VIZSGÁLATA

PARAGÓ MIHÁLYNÉ
doktori értekezése

S z e g e d

1 9 6 3

A Soprszj. külső alakjának, felfedezési körülményeinek ismertetését elhagyom, ezt dr Házi Jenő már megtette / a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának 1924. márc. 31.-i rendes ülésén elhangzott előadás; MNy. XX. 149. / .

Inkább arról szeretnék beszámolni, hogy szójegyzékünk a magyar szótárirodalomban milyen helyet foglal el.

Szótárirodalmunk alkotásai két nagy csoportra oszthatók: a pedagógiai segédművek és a tárgyi szótárak csoportjára. /Az osztályozás másik lehetséges módja: kéziratos és nyomtatott művek. /

A Soprszj. a pedagógiai művek közé sorolható be. Ezeknek a műveknek közvetlen előzményei a glossák / jogi, vagy szent beszédek tartalmazó könyvek lapszéli jegyzetei - vö. GyulGl. stb. / . Azonban a modern két illetve többnyelvű szótárak még sem ezekből keletkeztek, hanem az ugynevezett nominálokból - nomenklator, nomenclatura - , iskolai használatra szánt, két vagy többnyelvű szójegyzékekből. Ezeknek a beosztása kétfajta: betűrendes, vagy tárgykörök szerinti csoportosításuk. Szójegyzékünk az utóbbi elrendezési elvet alkalmazta.

Általában a szójegyzékek tanulmányozásának pedagógiai és műveltség-történeti fontossága van.

Pedagógiai fontossága abban áll, hogy megtudjuk a középkori latin-tanításban mikor alkalmazták a szavak fogalomkörök szerinti csoportosítását, ezt a szavak megjegyzésére igen alkalmas módszert.

A következőkben arról szeretnék beszélni, hogy vizsgálódásaimban milyen szempontok vezettek.

Dolgozatomban a Soprszj. szókészletének teljes anyagát, kétszázötvenhét szavát dolgoztam fel. Ez a szómennyiség meghatározza mind a dolgozat terjedelmét, mind pedig a levonható kö-

vetkeztetések értékét.

A szavak vizsgálatánál a következő szempontok vezettek:

- 1./ a szavak eredete, eredeti jelentése és jelentésváltozásainak áttekintése,
- 2./ hangtani problémák felvetése és ezen belül a nyelvjárási alakváltozatok bemutatása,
- 3./ alaktani sajátosságok megfigyelése,
- 4./ összevetés a Besztercei-, Schlágli-, illetve később keletke között szójegyzékekkel
- 5./ a szójegyzék stílusproblémái

Az első három szempont érvényesül a szavak vizsgálatánál - ezekre külön nem térek ki. Az összehasonlítás és a stílus kérdését azonban itt kell megvilágítanom.

Az összehasonlítást igen fontosnak tartom a részletek összegezősként alkalmazni, mert ez némi eligazítást ad az említett három szójegyzék eredetét és keletkezésének idejét illetően.

Az összehasonlítást nehézkessé, majdnem lehetetlenné teszi a Soprszj. töredékes volta. Munkánk eredményeként tehát nem számíthatunk teljességre, de feltétlenül betekintést nyerhetünk - bizonyos fókig - a három szójegyzék szóanyagának gazdagságára, nyelvi, nyelvalaki és értelmezési különbségére.

A szójegyzékek, fogalomkörök szerinti összehasonlítását statisztikai szempontok alapján végeztem el.

A Soprszj. fogalomköreinek sorrendje /' Homo': a szócsoport folytatása és vége / az emberi testrésznevek felsorolásával kezdődik. A három szójegyzék egybevetéséből kiderül, hogy a fentemlített fogalomkör a BeszSzj.-ből teljességgel hiányzik. Itt említem meg, hogy a Schlágli-, Soproni-, szójegyzékek fogalomköreinek sorrendje megegyezik.

A 'Homo' szócsoport összehasonlítása - a SchlSzj. és a Soprszj-en belül - a szókészletek mennyiségbeli különbsége / SchlSzj. 403-454. összesen 51 szó; Soprszj. 1-48. összesen 48 szó / értékes adatokkal bővíti a két-, illetve három szójegyzék minőségbeli különbségének megismerését. Az összehasonlítás mennyi-

ségi statisztikája - 54 szó a 48-al szemben - a SchlSzej. ^{nek} jut-tatja az elsőséget. Ezzel szemben a SoprSzej. értelmezési statisztikája kvalitásában és quantitásában is értékeesebb. A SchlSzej.-ből hiányzik a következő szavak értelmezése: 408. asellus 'hanal'; 416. centuplex 'silvanus'. Továbbá egyáltalán nem tartalmazza a SoprSzej.-ben előforduló 34. femor 'ember-fer'; femer 'ason ember for'; compos 'kapta' és ulnus 'seb' szavakat.

Az emberi testrésznevek szócsoport után mindkét szójegyzékben - Sopr-, SchlSzej. - közvetlenül a világi és egyházi méltóság-nevek, társadalmi osztályok 'Sequuntur nomina regum, principum' neveit tartalmazó fogalomkör következik. Ez a szócsoport is hiányzik a BesztSzej.-ből.

A mennyiségbeli statisztika ennél a szócsoportnál is a SchlSzej.-nek kedvez / SchlSzej. 48, SoprSzej. 45. szó. /, de ugyanakkor itt is megtalálhatjuk a SoprSzej. teljességre való törekvését. A SchlSzej. ugyanis nem tartalmazza a SoprSzej. 72. nodor span sag 'palatinátus', a 82. vayda sag 'voyuoda', 88. pispek 'episcopus', varalat valo varos 'suburbanus' szavakat. Azonkívül a prior latin szót sem értelmezte.

A következő fogalomcsoport 'Secuntur nomina diuersorum generum' a nemzetek, országok neveit tartalmazza. A szócsoport mindhárom szójegyzékben megtalálható, és az idetartozó szavak mind mennyiségben, mind pedig az értelmezésben megegyeznek.

A harmadik fogalomkör után megszakad a Schl-, és a SoprSzej-ek párhuzamossága.

A SoprSzej. fogalomköre a halak, haleszközök / 'Tunc secuntur nomina piscium et recium' / felsorolásában a statisztikák kiegyenlítődnének a három szójegyzéket illetően. Hiányzik azonban a Beszt, SchlSzej.-ből a rescicla 'chont', a classis 'sóc hayo', és a csoka alut... 'sayca' szavak felsorolása.

Az ötödik és egyben szójegyzéktöredékünk utolsó csoportját képező szavak a kert, a kert részei, kerti szerzők, fűvek, fűszerek 'Secuntur nomina diuersorum erbarum et specierum' neveit foglalja magában. Szójegyzékünk ebben a fogalomkörben is gazdagabb, amennyiben ezt töredékes voltából megítélhetjük.

A fentebbi statisztikai összehasonlítás alapján elfogadhatjuk a szójegyzék keletkezésével kapcsolatos feltevés helyességét, mely szerint a Beszt-, Sopr-, Schl-, szójegyzékek közös eredetiről keletkezett másolatok. Végső fokon pedig egy széles körben ismeretes osztrák-bajor eredetű latin-német szójegyzék volt az ősök. Ezt igazolják az egyes latin szók nagy kezdőbetűi is /Index stb./. A szó

A szójegyzék eredetének tisztázása után meg kell határoznunk a nyelvemlék keletkezésének idejét. Erre vonatkozólag többféle nézet ismeretes.

Dr Jakubovich Emil és dr Varju Elemér nézete szerint szójegyzékünk a XV. sz. első negyedénél korábbra nem tehető. Ezzel szemben dr Házi Jenő a szójegyzék érdemes felfedezője és lelkes publikálója /MNy. 2o. 149./ el nem fogadható paleographiai és nyelvi bizonyítékok alapján a szójegyzéket eredetinek tartja és keletkezésének idejét a XIV. sz. közepére, de legfeljebb a végére teszi.

A magam részéről a paleographiai bizonyítás tarthatatlanságára nem kívánok kitérni. Ennek elfogadhatatlanságát tekintélyes paleographia szakértők bizonyították be.

Házi Jenő nyelvi bizonyítékai igen tetszetősek, de csak kevés kapaszkodót jelentenek a SoprSzej. keletkezési idejének meghatározásában.

Házi Jenő állítása szerint a SoprSzej. nyelvészeti szempontból régebbi állapotot mutat, mint a Beszt., és a SchlSzej-ek.

Feltevésének bizonyítására azt a nyelvi tényt hozza fel, hogy a SoprSzej. egyes szavainak magánhangzója egy fokkal zártabb, mint a Beszt. és a SchlSzej-ben látható. /Vö. SoprSzej. tog, fer, sork, nodorspan, pulgar, lok, lumbard, hol, horcha, menhol, holhew, hol kopolto, hol horlas, stb./ Ha tüzetesen vizsgálat alá vesszük ezt a nyelvi jelenséget, azt látjuk, hogy a SoprSzej.-ben a tövégi magánhangzók zártságát illetően igen erős ingadozás mutatkozik. Vegyük szemügyre ezt a nyelvi jelenséget egy szó előfordulása alapján, s akkor azt látjuk, hogy a zártabb alakok mellett - 125. hol, 126. kis hol, 140. men hol, 157. hol hew, 158. hol kopálto, 159. hol horlas, 160. chetol, 161. kiseb hol

- nyiltabb magánhangzós alakok - 129. gisno hal, 141. kiui hal, 124. halas to, - is majdnem ötven százalékos arányban szerepelnek. Hozzátehetjük még ehhez a szókezdő magánhangzók állapota körében történt vizsgálatunk eredményét, mely szerint a SchlSzej. 520., 523., 525., 527., vrzaga szóalakjai zártabb állapotot tükröznek, mint a SoprSzej. - 112., 114., 116., 118. orsaga - ugyanazon szócsoporthoz tartozó szóalakjai. Ez talán egyéb bizonyítékok mellett igen döntő abban a kérdésben, hogy a SoprSzej. valóban a legrégebbi hangállapotot mutató szójegyzékünk-e. Ki kell mondanunk, hogy nem. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy nyelvelméleinkben az írásképnak - konzervatív volta miatt - nem mindig felel meg az olvasat. Házi Jenő feltevése az első pillanatban elfogadhatónak látszik. Haluszká Margit szintén annak látja, később azonban visszavonja előbbi állítását "Az u és o hangokkal kapcsolatos hangtörténeti kérdések..." c. cikkében. Feltűnő - írja - hogy a legrégebbi hangállapotot tükröző SoprSzej.-ben a rövid o- ra vonatkozó adatokban egyöntetű o jelölést találunk. / A jelölésben csak a BesztSzej. mutat változatosságot. / A szójegyzék töredékes volta miatt óvatosságnak kell lennünk következtetéseinkben: az említett körülmény mégis felveti a kérdést, vajjon nem későbbi másolattal állunk-e szembe, noha Házi Jenő inkább eredetinek tartja a töredéket. /MNyTK. 68:7./

Nem vehetjük döntő bizonyítéknak a g hang palatalizációjának teljes hiányát sem a jelölésben. Ugyanis időrendben jóval későbbi nyelvelméleink is tartalmaznak szép számmal - gomor, folnag, stb. féle alakváltozatokat.

Házi Jenő szerint a gisno hal és a serechen gio szavakban meglévő g régebbi nyelvállapotot tükröz. Szerintem itt nyelvjárási alakváltozatokról van szó, mely hasonló nyelvi jelenséget - mutat, mint a palóc nyelvjárási -i előtti d-g-gy palatalizáció / vö. SoprSzej. gisno hal, serechen gio; BesztSzej. dizno hal, serechen dyo; SchlSzej. dizo hal, zerechen dio./.

A -ság, -ség képzett alakok is későbbi fejleményre mutatnak. Ezt jelzi a képzők illeszkedése.

Szólnom kell még a SoprSzej. sasú szavának megőrzött tővéghangzójáról. Sajnos egyszeri előfordulása nem sokat bizonyít.

Feltűnő még az a nyelvi jelenség, hogy az egész nyelvemlékre a palatális hangokat illetően az illabiólizáció jellemző /vö. keldek, gereg, tide, berten, pispek, kerem, siger, sille, seven, tere stb./.

A fentebb kifejtett és nyelvészetileg bizonyított tények alapján kimondhatjuk, hogy mind a három szójegyzék egy osztrák-bajor eredetű latin-német szójegyzékre vezethető vissza. A Sopri szójegyzék keletkezésének ideje nem lehet korábbi, mint a BesztSzj.-é. Eredetiségét több okból kétségbe vonhatjuk - paleographiai stb. - , inkább egy eredetiről készült másolattal állunk szemben. De feltehető még az is, hogy a szójegyzék diktátum. Erre vall az elírások sokasága, a gyakorlatlan, rendetlen írás. Az azonban kétségtelen, hogy szójegyzékünk írója rendkívül jól tudott magyarul.

Végül szólnom kell szójegyzékünk stílusáról. A stilisztika a magyar nyelvtudományban különleges disciplinaként foglal helyet, s ezért kevésbé művelt területe. Szótárírónkról sem tételezhetjük fel a szép stílusra tudományos fokon való törekvést, azonban észre kell vennünk nála némi válogatást a szinonim kifejezések között.

Stílusában a következő vonásokra figyelhetünk fel:

22./ centuplex értelmezésében azt látjuk, hogy a 'dagadt, telt' értelmezés helyett - mivel emberről van szó - eufémiával él és 'silvanus' kifejezést használ. Továbbá az emberi testrésznevek megnevezésében figyelhető ez meg.- 18., 31. szó.

11./ corruffertus 'iuh, bel, siu' értelmezése arra mutat, hogy szótárírónkban meg volt a pontos értelmezésre való törekvés, ezért a szót az összes általa ismert jelentésben leírta. Ezzel szinte egy értelmezőszótár elődjének tekinthető.

21./ 34./ 35./ 47./ 50./ 51./ szavakat figyelve azt látjuk, hogy szótárírónk a szavak meghatározásában körülíráshoz folyamodott abból a célból, hogy értelmezése pontosan fedje a latin szó által meghatározott fogalmat.

Választékos nyelvét mutatják a következő kifejezések:

67./ regina 'kerál ne asson',

70./ imperatrix 'casar ne asson'

71./ banissa 'ban ne asson'

85./ comitissa 'ispan ne asson'

A fentiekből láthatjuk, hogy a stilisztikának több érintkezési pontja van a lexikografiával, a szótárírás tudományával. Mint már említettem ezek a művek pedagógiai segédkönyvek voltak, s mint ilyenek, stílusuknak is különös jelentősége volt - a lexikális ismeretközlés mellett. Az eufémizmusoknak, pontos értelmezéseknek, szép kifejezéseiknek, a világos magyar kifejezésre való törekvésnek jelentős szerepük volt.

Szótárunk ebből a szempontból is megállja a helyét, szép magyarsága a nyugati végeken az anyanyelvi kultúra művelője és őrzője volt.

1. Bis iudek = kis ujjad / auricularis /

A latin szó az auricularius rövidítése lehet. Pl.: PP.: digitus auricularis - kis uj ; Murm.; minimus - kis vy; Sziksz.: Minimus digitus auricularis - kis vy.

A magyar szó b i s i u d a k a szótáríró figyelmetlenségéből eredő elírás lehet. Házi Jenő szerint helyesen k i s u j j a k vagy k i s u j j a d az olvasat.

Szerintem csak a kis ujjad birtokos személyragozott alakot vehetjük figyelembe, bár az ujjak nominativusi alak mellett tanuskodik a SchlSzj. 483. szava : kis vy. Az előbbi feltevésemet azonban támogatja a következő "labadvya, maya" szó is. Szótárírónk tehát ennél a három szónál következetesen a birtokos személyragozott alakot használta. Az ilyen alakok használatára a magyar szótár-irodalomban számos példát találunk. /Gyöngy. Szt. allux hüvelkőd, stb. /

Kis u j j a d tulajdonságjelzős szó szerkezet, amelynek előtagja, a k i s, honfoglalás előtti török jövevényszó - vö. kun ; kiöi "kis" -; utótagja : u j j a d fgr eredetű ujj - vö. msi tulj ; chti hluj "ujj" -. A szó végén lévő -d egyes szám második személyű birtokos személyrag, amely a fgr egyesszám második személyű névmásból /t̥/ zöngésüléssel alakult.

A szó jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott. Első előfordulása köznévként a XV. sz. e. ; SchlSzj., Soprszj. A NySz.-ben XV. sz.-tól kezdve számos példát találunk. /digitulus Nom^o 185 "kleiner finger" Csak az kis vyais többet tészén ennek, hogysen mint azok ./

2. labadvya = lábdujja / alux /

A latin szó alkalmasint a hallex = nagylábujj /PP; / helytelen írása, amit vagy a szótáríró figyelmetlenség-

gével magyarázhatunk, vagy azzal, hogy a Soprszj. nem másolás, hanem diktátum. Ezt a feltevést támogatja egyrészt az, hogy a középkori latinságban a -h-t nem ejtették, másrészt pedig az, hogy a hallex szót rövid -l-lel írja, holott a vele közös forrásból származó SchlSzj. 444. szava allux alakot mutat. /Vö. még PP: hallux hallux, Murm.: pollex, Sziksz.: pollex /
De nemcsak az írásban volt szótárírónk nagyvonalú, hanem a szó meghatározásában is. Ha a fenti példákat figyelembe vesszük, akkor azt látjuk, hogy az allux v. pollex jelentése /láb hüvelk, nagylábujj, hüvelköd/ sokkal szűkebb, mint a Soprszj. "lábadujja" alakja. Bár valószínűleg ő is a láb hüvelykujjára gondolt, amikor leírta a "lábadvya" alakot, de nem tartotta fontosnak a szűkebb meghatározást, hiszen előbb már értelmezte - a szótár elveszett részében - a láb többi ujjait. Hogy valóban értelmezhetette, arra a korabeli szótárak ilyen jellegű - teljes - anyaga enged következtetni. /Vö. SchlSzj. Murm., stb./

A lábadvya birtokosjelzős szóösszetétel, amelynek előtagja valószínűleg fgr eredetű, bár a fgr-ságban nincs megfelelője, mert a chti "lamp" jövevényszó. Azonban valószínűleg összefügg a szam. "lamb" talp jelentésű szóval, és így urali eredetű szó.

A -d egyesszám második személyű birtokos személyraggal már találkoztunk /vö. l. szó /.

Az utótagon lévő -a egyesszám harmadik személyű birtokos személyrag a fgr eredetű egyesszám harmadik személyű személyesnévből /s/ alakult. A lábadujja szóösszetételben köznévként a SchlSzj-ben és a Soprszj-ben jelenik meg. A szóösszetétel jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott. *de vö. lábujj*

3. kerem = köröm / unguis /

A latin szó megfelel bármely latin szótárban található

ungvis szónak. A köröm szóalak értelmezése a legrégibb időktől napjainkig megmaradt / vö. : SchlSaj; PP., MA., Gyöngy., SzT., Mura., Sziksz. / .

Bár alakváltozásokat a különböző szójegyzékek között megfigyelhetünk - kerem, kör^em, köröm, kór^om - , ezek az alakok valószínűleg népnyelviak.

Köröm - bizonytalan eredetű szó ; fgr származtatása - vö. sürj. kyrym "tenyér" ; mord. kurmesj "marok" - sem hangtani, sem jelentéstanilag szempontból nem meggyőző.

A köröm szó első köznévi megjelenése a XV. sz. e-től nyomozható / SchlSaj; Soprsz; NySz. / . K ö r m ö s Személynévként azonban már a XI. sz.-ban megjelent: 1095-ben "vinitores O U R M E S sekez..." / Pannh. 15/Go. /

A NySz adata a köröm szóra a következő:

"Kellemetes lezen ystennek zarw s s k e r e m newelew bor-yunak felette " / Kesz. C. 172. /

4. test = corpus

A latin corpus szó és a magyar test szó jelentése megfelel egymásnak. A test szó ismeretlen eredetű, bár van iránti egyeztetés, de ez nem valószínű.

Köznévként már 1200 kör. megjelenik: "Vimaggomus es scegin ember lilki ert, kinec ez nopun testet tunetivo" /MB/; "Ver es test esemaynemew zeplewt ewbennenk nem yegyeznek " /EhrC. 110. / .

5. hus = caro

A caro és a corpus latin szavak a régi magyar nyelvben egyaránt "test" jelentésűek. Véleményem szerint ez érthető is, mert a hus a csontok, inak és egyéb részek között kitöltő szövetek, a test pedig ezeknek a szöveteknek összessége. A Soprszj-ben a caro kétségtelenül "test" jelentésű. Ezt bizonyítja a vele egy forrásból eredő SchlSaj. is, amely a caro-t nem hus, hanem test jelentésben másolta. A NySz adatai tovább bizonyítják a caro test jelentését "Tevzet es fergeket ad s husokba, hog meg egienek " / Bécsi C. 46.; vö.

még MargL. 2. ; Érdy C. 4036. / .

A "hus" eredete ismeretlen, iráni egyeztetése nem meggyőző. A "caro" "hus" jelentésére még a következő adatok szolgálnak: MOLv. 283. ; 1418 és 1422 között Rotenburgi János Deák-Magyar Nyelvmester-e.

6. hanal = hónalj /asellus/

A latin "asellus" szó a fr. a x i l l a = aiselle "hónalj" jelentésű szó elferdítése. /Jules Theisz Francia-Magyar Szótára/. Összevetve a magyar szótáriródalom azonos alakjaival, kivétel nélkül a x i l l a alakot találunk. Ugy vélem, ez elfogadható magyarázat a Soprszj. a s e l l u s szóalakjára. Azonkívül Házi Jenő is igazolja ezt a feltevést, mert szerinte Du Cange szótárában az a x i l l a szó egyenlő a fr. "aiselle"-vel.

Hónalj: elhomályosult birtokjelzős szóösszetétel, hón + alj szóösszetétel talán még fgr korra megy vissza. A szó fgr eredetét a rokonnyelvi megfelelőék bizonyítják /vö. : msc h a n l "hónalj" ; ohti "c h o n e m" -pet "ua" ; finn k a i n a l o "ua" / .

A NySz bizonyossága szerint a szó fgr kori jelentése és a mai között nincs eltérés. Erre vonatkozóan a NySz adatai a következők: " Ő holna alatt eg kőnet viselnie " / Bod C. 28. / " Valami tőköt kötnek honnok ala, kiknek segítsegevel iobban uszhassanak " / Dial. 142. / ; " Az romai papnak szentseges nevezeti es honya alatt lelki testi képpen paráználkodó papok " / Pataki: Sacr. 14. / .

Figyelembe véve az alakváltoztatásokat - H o l n a , h o n n o k , h o n y a , h o l n a l , h o n a l - , arra a meggyőződésre jutunk, hogy ezek tájnyelvi alakváltozatok lehetnek.

7. beuer = bőr / cuttis /

A latin cuttis szóra vonatkozóan azt az érdekes megállapítást tehetjük, hogy a gör. *χύρος*-ból származik. Egyébként mind a latin, mind a magyar szó egyértelmű alakjában és jelentésében

egyaránt. /Vö.: SchlSzej. cuttis "berw"; BesztSzej. cuctis "ber"; PP. már szűkebb jelentéssel látja el a szót: nála cutis "eleven ber" ; Murm. 624. cutis "ber" ; Calep. 281. cutis "bőr". / A bőr alkalmasint ugor, fgr eredetű szó. Rokonyelvi megfelelője a msi p a a r összetételekben szerepel " kéreg, hártya " jelentéssel; a chti p e r "a nyírfa-háncs hárttyája " .

A bőr szó első előfordulása a XIV. sz. végére tehető / vö. : Beszt Szej.; SchlSz.; SoprSzej. / . Ebben az időben azonban nemcsak köznévként, hanem személynévként is szerepel /vö.: 1399: B e e r masa twl - Okl. Sz. /.

A nyelvtörténet tanúsága szerint a b ő r alapjelentése napjainkig nem változott.

8. tetem = csont / costa/

A t e t e m eredeti jelentése c s o n t . Erre számos példát hozhatunk fel: "costa = tetem, SchlSzej. 410. ; costa = oldalcsont, PP. ; tibia = tetem syp "lábszárcsont" Murm. 2488. ; czont, czontus /tibia / Murm. 59.

A t e t e m talán fgr eredetű. Megfelelőjét megtaláljuk a rokonyelvekben, bár az egyeztetést igen gyengíti a távoli rokonság - vö. : lapp t a k t e "csont".

A szót igen korán megtaláljuk személynévként az OklSz-ban. 1391-ben írták le a következő adatot : " Benedictum dictum C H O N T " / Zichy Okm IV. 468. /.

Köznévként nem sokkal később ; a XV. sz. elején jelenik meg szótárjainkban. /SoprSzej., SchlSzej./

A nyelvtörténet folyamán a tetem jelentése megváltozott. Kb. a XVI. sz-ig követhető nyomon az eredeti jelentés. Még ezt az eredeti c s o n t jelentést őrzik a Winkl C. 209. lapjának következő sorai : " Megh aspaak een kezeimeth ees en labayimath ees megh zamlalaak mind en t e t e m e i m e t h " . A XVII. sz-tól már helytel - közzel megváltozott a tetem jelentése. Ma holttest jelentésében ismeretes a köznyelvben.

Téves - a SchlSzej. Hm ismeri,
vö. 66. l.

Azonban Móricz Zsigmond, nagy magyar realistánk, a régi és a népnyelv kiváló ismerője, anyaggyűjtése közben hallhatta a tetem szót "élő test" jelentésben is. Erre vall Rózsa Sándor c. regényének egyik sora: "Hát az a nagy bivaly jön, tolja befelé szörnyűséges nagy tetemét". Ismerve a regény szóbaforgó alakját - Veszélka Imrét -, a nagy író feltétlenül pejorativ értelemben használta az idézett szövegben a tetem szót.

9. porchogo = porcogó /cartilago /

A porcogó szóalak belső szóteremtéssel keletkezett hangutánzó igető származéka lehet. Hogy ez a szóteremtés már a XV. sz. előtt végbement, arra legszebb példák szótárirodalmunkban találhatók. /SchlSzj. 417. : cartilago = porcogo; Gyöngy cartilago = orodnak, fülednek : akarmy allatnak az porchogoya. /

Hogy a szó mennyire általánossá vált, arról meggyőznek bennünket a NySz adatai is. Sőt ezek az adatok arról tanuskodnak, hogy a porcogó különböző jelentésváltozatokban is szerepelt. A jelentésváltozások közül nézzünk meg egy pár példát!

Cartilago : " azmi testünknek epületi csontokból, p o r - c h o g o k b ó l , i z e k b ó l ö s s z v e z e r k e s z t e t e t t " / Com. Jan. 36. / .

Crepitans : " Zikös finek p o r c h o g o j a " / Frank: Haszn. K. / .

Durus, rősek: " Az fazokat az tűzhöz tegyed, hozzá láss, hogy meg ne égjen, így szép p o r c o g ó szabásu lesz a máj " / Radv. Szak. 286. /

10. oldal = testrésznév / latus /

A szó eredete ismeretlen. Mint testrésznév megtalálható a következő szótárakban :

SchlSzj. : 442. latus " oldal. ; Cal. 90. latus " az halnak hata bordaia " , Murm. 774. latus " oldal " .

A szó különböző jelentésváltozatokban szerepel. A jelentések változása névátvitellel történt a tárgyak hasonlósága alapján.

A szó helynévként való első jelentkezésére 1347-ből áll adat rendelkezésünkre:

" Ad silvan o l d o l erdew vocatam " / OL ; D. 30298./.

A Nysz adatai az o l d a l jelentésváltozásaira a következők :

"latus" : " Micor ezt mondottavolna, mutata ő kezeit es o l d a l a t " /MunchC. 213./

" Raka igen nag erősségő varast, ő o l d a - l i t neg zegőwen, monno huz labnomadekne tartatik vala " / BécsiC. 11. /

"regio, gegend" : " felszelnek o l d a l a "

"leitern" : " szekér o l d a l a "

szólás : " Ha ki nem monthatnaya az o l d a l a n - nis ki fakadna"

11. juhbel = johbél / corrauffertus /

A latin szó nem világos összetétel. A magyar szó fgr eredeti összetétel, amelynek előtagja - msi jo, jon "benn", chti jo, joch "be, haza" - , utótagja pedig - chti chon "has" - jelentéssel van meg a rokonnyelvekben.

A szójegyzékünkben szereplő j o h valószínűleg az elavult j o n h , j o h , j u h " belső része, főként szív " jelentéssel azonos / OMS 1300. kör./ ;

A szó " i o y " alakban, " cor" jelentéssel megtalálható a SchlSj-ben is - 413. szó ; majd a 414. "viscus" " bél " jelentésű szó következik ; végül a 115. szó "bilis" "szív" jelentéssel.

És itt a "bilis" értelmezésénél jelentős tévedésre bukkanunk. Ugyanis a "bilis" a magyar szótárirodalomban egyként e p e jelentéssel bír. A cor, viscus és a bilis szavak értelmezésének áttekintése azon okból fontos, mert szótárírónk ugyanezt a megmagyarázhatatlan hibát követte el. A különbség az, hogy a Soprszj. három szava így követi egymást : 11: juh bel, "cor"; 12: szív "bilis"; 13 : has,

"venter" . Ez a sorrend kb. megvilágítja mind a Soprszj. szív "bilis", mind pedig a SchlSzj. 115. szavának szív "bilis" jelentésének rejtélyét. A tévedést másként nem tudjuk megmagyarázni, csak két feltétellel: a szótáríró nem ismerte a "bilis" latin szó jelentését. Azt hiszem ez a feltevés képtelenség. Valószínűbb a másik magyarázat: e szerint a szótáríró a latin szót "corriffertus"-t " jonh, bél, szív" jelentéssel látta el. Feltevésem szerint csak így kerülhetett figyelmetlenségből az előre megírt latin szó fölé / bilis/ a "szív". Ezek szerint a Soprszj-ben csak a iuh "cor" jelentésű.

A szóval kapcsolatban felmerül egy másik kérdés is: hogyan kerül a "iuh" az általános nemes belső részeket jelentő szó, "cor" értelmezésbe. Erre vonatkozóan eligazít bennünket Erdődi József "Testrésznevek finnugor - indogermán etimológiái" c. tanulmánya /MNY XVII:20./ . Ebben a tanulmányban az alábbiakat írja ekről a kérdésről:

" A jonh codexeinkben "mens, cor" fordítására szolgál ; de előfordul "bauch, venter" jelentésben is. / Vö. : JordC. :
" Ionas a cethalnak ehaba ; a szegedvidéki népnyelvben pedig " Mogen, bauch " az értelme. / "

A szegedvidéki népnyelvben még "Zsiger, belső részek aprólékja, tüdő, máj, vese, szív, lép " jelentésben is szerepel. / CzF., Szily, Nyr XXVIII: 291. /

Most nézzük meg a szó jelentését a legrégebbi korban, s azt látjuk, hogy jelentése "hepar, iecur", MA-nél /349/10-hafájo = hepatarius.

Erdődi szerint ezen "máj" alapjelentésből keletkezett locális áthelyeződés útján a "vese, szív és általános belső rész zsiger, belek " jelentés.

A "cor" és a "mens" jelentésének azonosítása pedig a vallásos irodalom képfelfogásából keletkezett : mert hiszen az elhatározások és érzések színhelye a "cor" és "mens" ; és ezeket fordították le a codexek szerzői a "jonh" szóval.

Megemlítendő még Szabó T. Attila kiadásában megjelent Marosvásárhelyi Sorok, amely szintén tartalmazza az elsvult "jonh" szavunk egyesszám harmadik személyű alakját: i o n h a /MS 39. / . Szabó T. Attila felsorolja a ma már csak elhomályosult összetételekben rejtőzködő "jonh" szavunknak a régiségekből és nyelvjárásokból ismert főbb alakváltozatait : junh, juh, jonh, inh, enh, éh, ih, gyuha, gyoha, gyéha, gyiha. Jelentésváltozatai a következők: belső rész "intestina, das Innere" ; gyomor "venter, stomachus, Bauch, Mogen" ; szív "cor, mens, Herz, sinn" ; ágyék "lumbus, Lende" .

12. siuw = szív / bilis/

A latin szó nem fedí a magyar jelentését - a "bilis" latin szó az egész szótárirodalomban "epe" jelentéssel bír. Az értelmezés magyarázatára vö. a 11. szót. - A szótáríró figyelmetlenségéből a "bilis" latin szó fölé értelmezésként a "cor" jelentés került, így a " bilis " értelmezése a fenti okból elmaradt.

13. has /venter/

A h a s "venter" szó megfelelői a következő szójegyzékekben szerepelnek : BesztSzj., SchlSzj., 418., GyöngySzt ., Murm., Sziksz., Calep., PP., MA. .

Köznévként az előbbi felsorolásból látjuk, már a XIV. sz. vége felé megjelenik és eredeti jelentése sem változik a nyelvtörténet folyamán.

A has ismeretlen eredetű szó. / Vö. : msi kaps "tüdő"; finn kupsu "halhólyag, zsák". / Származtatásának azonban hangtani és jelentéstani nehézségei vannak.

14. mech = méh /uterus/

A magyar m é h szó a SchlSzj. 419. szava, és a GyöngySzt 4488. szava, valamint a Murm. szótárban u t e r u s je-

lentésben található. Marm. a világosabb megértés kedvéért körülírással értelmezi : " gyermek fogadó hele ". Ugyanígy tesz Szikszai Balázs is. Ő így határozza meg : " asszony allat mehe " .

Véleményem szerint s a latin szó világos jelentése alapján elfogadható az a magyarázat, hogy a Soprszj. "uterus" szava "méh", " anyaméh " jelentésű.

A "méh" valószínűleg valamely szláv nyelvből, talán az óegyh szlávból származó jövevényszó. / Vö.: mech "tömlő, zsák" /. Bárczi a SzófSz-ban ezt az egyeztetést nem fogadja el, mert a magyar m é h szónak "tömlő" jelentése nincs. *W. Kriesne 334*
Első megjelenése a m é h szónak a XIV. sz. közepére esik: " aldut uog te, mend eleul es te m i h u d nec gumulche " / KT; / .

A NySz tanúsága szerint a méh szó jelentésében a későbbiekben sem történt változás.

" minem valloc fiakat en m e h e m b e n " / BK. 2. 88. /
A XV. sz-tól számos alakban megtaláljuk: mee, mih, meh, méh, stb.

15. mech = méh / alvus /

A latin szónak ma is több jelentése van : alvus " has, alsó test, gyomor, anyaméh, a hajó belső ürege, méhkas " .

Szótárirónk is valószínűleg több jelentésben ismerte, többek között anyaméh jelentésben is. Így a testrésznevek fogalomkörét nem lépve túl, ezzel az ismert " anyaméh " jelentéssel értelmezte a latin "alvus" szót.

16. gomor = gyomor / stomachos /

Helyes latinsággal stomachus-t kellett volna szótárirónknak írnia, bár a szónak eredeti, görögös alakja valóban stomachos.

A szó jelentésében nincs eltérés, mert stomachus : "gumor=maga a gyomor, gyomor". / SchlSzj. 422., PP., Burián-Édes/

A "gyomor" valamely török nyelvből honf. e. átvétel. Hasan Ezek szerint az uz nyj-ban "yumur" "gyomor" alakban ismeretes Burdur környékéről / MNy XVII: 37./.

Első előfordulása helynévként összetételben 1252-ben található: "exinde per vallem Bolha gumur" /Oklsz./.

17. hatek = háték /extera/

A h a t e k csak két szójegyzékünkben fordul elő: SchlSzj. és a SoprSzj., igen problémátikus jelentésű szó. Ma azt hiszem - a szóra vonatkozó nyelvészeti irodalmat áttekintve -, elmondhatjuk, hogy világossá vált a nyelvtudomány előtt a hatek rejtélyes jelentése, jelentésfejlődése és alakváltozatainak magyarázata.

Nézzük meg előbb, hogyan értelmezik régebbi és újabb szójegyzékeink és szótáraink azt "exta" latin szót!

A SchlSzj. /421./ "exta" latin szó helyett "exar"-t használ, amely az exta elferdített alakjának látszik. Az extar szót szótárirodalmunk a következőképpen értelmezi: "nemesebb belső részek, máj, szív, tüdő, bélrészek, belek". Sőt Cal. tovább megy ennél, és körülírja az "exta" értelmezését: "creg ki tetozo bél".

Mindebből azt látjuk, hogy egyik sem fordítja a SchlSzj.-en kívül "hatak" értelmezésében, csak a vele egyidőben -vagy esetleg korábban keletkezett SoprSzj. "extera" szavának megfelelője a "hatak".

Mi hát ennek a "hatak"-nak a jelentése?

Szamota István, a SchlSzj. kiváló ismerője, így nyilatkozik:

"A magyar szót nem ismerem."

A rejtélyes szó körül a jeget Nyíri Antal törte meg, aki 1940. nov. 24.-én Darányban gyűjtve a dísznő részeinek nevei között a következő adatokat hallotta: k a t a - k ö n y e - k e vagy h a t a k . A "kata-könyöke" Nyíri Antal szerint még Szennában p a p z s á k t y a néven is ismeretes és

" vastagbél kezdete " jelentésű.

Ezek szerint a darányi h a t a k is ezt jelenti. Nyíri szerint ismerik még a hatak-ot a Daránytól nem messze lévő Istvándi, sőt Zselic nyelvében is. Nyíri Antal közlését Paiss Dezső kiegészíti azzal, hogy a SchlSzej.-beli h a t a k - és a Soprszej.-é is - olvasata h a t é k l e h e t, és a darányi hatak formával olyan viszonyban állhat, amilyen viszony fennáll a fezak meg a fezek, a hajlak meg a hajlék között.

/ MNy XXXVIII. : 49. /

A Pais Dezső javasolta olvasást elfogadta Horger Antal is "Egy magyar hangtörténeti rejtélyről" írt cikkében / Melich Eml. 163./

Hasar Eren újabb adattal erősíti meg a "hatak" szó értelmezését. A CzF. II. 1453. szavában a "hatak" szónak ritka neszvalyi származékát fedezte fel a következő jelentéssel : hatakos "hasas", pl. hatakos hordócska, hatakos börbönse. Ez az érdekes adat Hasan Eren szerint minden tekintetben megerősíti a h a t a k , h a t e k hitelét.

A szó eredetét illetően Hasan Eren véleménye az, hogy a szónak török származtatása lehetséges. A török nyelvben ui. van egy qat szó " der Kropf, Mogen / beiden Vögeln/ " jelentéssel / Radbif II. 275. / . Ennek a qat szónak élt az oszmáni - török nyelvben egy -q képzős qatin származéka, amelyet Bernardo Da Parigi tartott fenn a " Vocabolario Italiano turchesco " c. munkájában. A magyar " hatak, hatek " talán ezzel a török szóval függ össze. Jelentéstani magyarázatának nincsenek akadályai. A két szó viszonya hangtani tekintetben is világos. A török q=h fejlődésre kitűnő példa a "homok" szó, amely egy török qumaq alak átvétele. / MNy. XV. : 58. /

A hatak adatát tovább szaporítja Kálmán Béla egy székelyföldi és háromszéki alak- és jelentésváltozattal: a h a t a g - gal. A h a t a g "bőrkiütés" pörsenés a hátán; H a t a - g o s : " kiütéses hátbőr " ; e l h a t a g o s o d i k : " kiütéses lesz a hátbőr " .

Ezek az adatok jelentésükben látszólag távol állnak a hatak, hatak szótól. De Felsőőr vidékén a hatag szó " kelés, kelevény, daganat " jelentéssel él. Ez a jelentés pedig áthidalja a különböző jelentéseket és érthetővé teszi az összefüggéseket.

A h a t a g o s szó melléknév él " keléses, duzzadt, dagadt " értelemben, a H a t a g o s u l ige pedig "keléses" jelentésben. Kálmán Béla ezt egy Óriszigetről való aprószentek köszöntővel bizonyítja.

Mivel a kelés szembeötlő tulajdonsága a daganat, könnyen magyarázható a következő fejlődés : hasas - duzzadt - dagadt - keléses - bőrbajos - kiütéses.

Kálmán Béla szerint a székelyföldi h a t a g " bőrkiütés" elvonás is lehet a h a t a g o s - ból.

Kálmán Béla a k - g váltakozást szintén néprajzi példákkal igazolja a rábaközi keszeg és a martosi keszek, stb. alakokkal.

Kálmán Béla érdekes példát lát a h a t a k szó esetében arra, hogy egy szó csak peremvidéken / Felsőőr-vidék, Palócság Székelyföld, Drávamente / maradt meg, ha egymástól eléggé eltérő jelentésben is / MNy XL : 231. / .

Szalai László tovább bővíti a h a t a g - ra vonatkozó adatokat. Megemlíti, hogy Rábagyarmaton h a t a k - nak hív-
nak minden kiütéssel járó betegséget ; Csákdóroslón a
h a t a k " kiütésféle az arcon " ; Farkasfán h a t a k
" olyan hólagféle, hertelenséggel keletkezik az ember testin " / DSz. 9. 55. / .

Ebből láthatjuk, hogy a h a t a g - nak a nyugati végeken is van h a t a k változata.

A végbement jelentésfejlődés is szabályos - mint analóg esetet idézi Gyomai szavunk török alapszavának származék-csoportját : vö. Ligeti L. /MNy. XXXIII. 225. a/ csop. / .

Szalay magyarázata szerint a h a t a k jelentése "has", / MNy. XL: 306. /

A h a t a k o s helynévben Hasan Eren ismét a SchlSzej-

beli érdekes szót látja. Csatlakozik Szalay László véleményéhez és a hatakat "has" jelentésben fogadja el, és úgy látja, hogy ebben a jelentésben őrizte meg a hata szót a Hatakos helynév is Zemplén megye bodrogi járásában. Állítását az ugyanabban a járásban levő Hasastanya helynévvel is támogatja. / MNy. XL: 368. /

A fenti cikkeket áttekintve arra a meggyőződésre juthatunk, a Nyíri által megállapított h a t a k /katakönyveke, papzsáktya / "vastagbél kezdete" jelentésű szó és a Szalay László által megállapított h a t a g "has" jelentésű szó, amelyet Hasan Eren is ebben az értelemben fogadott el, eltérő jelentésűek. A jelentés eltérés azonban csak látszólagos. A Nyíri által ismerttetett h a t a k "vastagbél kezdete" által megjelölt bél-szakaszt a néprajzban még k i s - h a s , /vö. Murm. 738. /, elnevezéssel is ismerik. Ez a közbeeső jelentés teszi érthetővé Szalay László és Hasan Eren, valamint Nyíri Antal értelmezésének kapcsolatát.

Szeretném kiegészíteni Kálmán Béla cikkét azzal az észrevétellel, hogy az "exta" latin szó "h o i a g" jelentéssel megtalálható Murm. szótárában /725. /. Ha figyelembe vesszük, hogy a "kishas, vastagbél kezdetet" valóban hólyag, tömlő alakú, a tárgyak hasonlósága alapján is beszélhetünk a két "exta" /SoprSzj., Murm. / és a SchlSzj. "extar" szavának jelentésbeli azonosságáról.

18. remes = végbél /longale/

A r e m e s eredete homályos. Előfordul még a következő szótárakban : SchlSzj. 423.; Largaon "remes" ; MA. longanum "seggvéghurka" ; PP.B.: longanum "ua" .

A "longale" tehát "remes" jelentésben nem egyenlő a "lumbus" "remes, szemérentest" értelmezésű szóval. A két szó között névátvitel történt a szavak illetlen, pejorativ hangulata alapján. A longale ilyen értelmezése mellett szólnak a Nyelvtörténeti Szótár adatai is. / Remese "intestinum, rectum"

" Ha valakinek a seggi remeseye kiesik, igen is kötőzni
parlani fekete irómmal" /Mel. Herb. 162. / ; " A segg re-
meseit ki vonsa a veres viragu hintik - begy " / MEL.
Herb, 183. / ;.

19. kereles = kerekes /dirodernos/

A latin szó valószínűleg a görög eredetű szó eredetibb for-
máját mutatja eltorzított alakban. Ez az adat még arra is rá-
mutat, hogy a Soprszj-ben a latin szó értelmezése "kereles"
eltorzított szó, amely alkalmasint "kerekes" lehet.

A latin szó a duodenis "nyombél, patkóbél" jelentésű szóból
származhat, amely a vékonybél egyik része.

A szó valódi jelentését megközelíteni a szó eredetét és ere-
deti jelentését vizsgálva lehet. Ennél a vizsgálatnál két
szempontot kell figyelembe vennünk:

Bárczi SzófSz. szerint a kerek valószínűleg azonos a kerék
főnévvel és vele együtt fgr eredetű / vö. osztj. khari "meg-
fordul"; finn kieri "gördül, forog" ; észt ker "kering" /;

A másik szempontot Kalmár Elek képviseli. Ő a "kerek" szót a
kel igéből származtatja. A nyelvtudomány nem tartotta ezt a
magyarázatot eddig meggyőzőnek, de ha figyelembe vesszük
Kalmár fejtegetéseit, akkor ez a magyarázat kevésbé tűnik el-
fogadhatatlannak. Kalmár a "kerek" névszóról a következőket
mondja: a kerék vagy kerek "palánta", "növendék fa" /vö.

TihAl 1055. kereku "ültetett fiatal erdő" / .

Tehát szerinte a TihAl adata nem kerek erdőt jelent, hanem
fiatal erdőt. Ezt a nézetet hangoztatja a kerekudvarral kap-
csolatban is. Kerek udvar "ifjú házasoknak az atyai telekből
kihasított háza, udvara " .

Ha ezek után figyelembe vesszük a k e l ige "kél, kereke-
dik, kezdődik" jelentését, akkor közelebb jutunk Kalmár Elek
nézetéhez, mely szerint összefügg a kerekedő "fiatal, kere-
kedő erdő" ; az ifjú házasok "felkerekedése, új élet kezdé-
se " a kel jelentésű igével.

Itt találunk összefüggést a SchlSzj. duodenis, a Soprszj.

/kerekés/ szava és Kalmár Elek feltevése között. Ez az összefüggés világít rá a k e r e k e s szó értelmezésére is: ugyanis a duodenis "nyombél, patkóbél, k e r e k e s " jelentésű szó - amely a vékonybél egyik része, pontosabban a vékonybélnek a gyomorból kiinduló kezdő szakasza - elhelyezkedésénél, alakjánál fogva / patkó alaku / lehetőséget ad a k e r e k e s értelmezésre.

A k e r e k , k e r é k szó köznévként előfordult már a XI. sz.-ban: k e r e k u "fiatal erdő" jelentésben /TihAl. 1055 / ; helynévként 1203, 1224.: K e r e k erdő /Oklsz./; személynévként 1325. : Iohannes dictus K e r e k , 1360. : Ioannes filius K e r e k e s /Oklsz./ .

A NySz. adataiból : " K e r e k e t megkötők meredec helyen, ő zeke tűznek langa ő k e r e k e meg gerieztet tűz " /BK. 262. / .

A Soprszj. k e r e k e s szava képzett szó, kerek-kerék+ -s névszóképző.

20. hay = háj /aruina/

Az aruina latin szó jelentése és hangalakja megegyezik a régi és a legújabb alak- és jelentésváltozatokkal /vö. SchlSzj. 425., aruina "hay" ; MA. arvina "hay" ; Gyöngy. ua. " ua " ; Murm. ua. "ua".; PP. ua. "ua" .

A szó eredete fgr korra megy vissza. Rokonnyselvi megfelelői : msi chut " hízik " ; finn kuu "rénszarvasháj" ;

A szó legkorábbi előfordulása a XV. sz. elejére tehető, bár az Oklsz. 1482-ből őriz egy " Hajaffayos " alakot. Ez igen nehezen magyarázható személynévnek, legfeljebb mint ragadványnevet lehetne elfogadni. Köznévként nem fogadható el a szó. A köznévi előfordulásra bőségesen közöl adatot a NySzv "Hust saytot es h a y t olvastata arvoknak " /NádG. 532./ " vettem hájat 12 fontot " /Radv.Gsal. II. 20. / .

21. ember hay = emberháj / pagimen /

A h a y alakja és értelmezése megegyezik a Soprszj. 20. szá-

vának jelentésével. Itt azonban birtokosjelzős szintagma utótagjaként szerepel a h a y , miáltal jelentése leszűkül, és kizárólag egyfajta hájat: az ember háját jelöli.

22. silvanus = dagadt, kövér / centuplex/

A Soprszj. S i l v a n u s /centuplex/ szóalakja és jelentése egyaránt rejtélyes. Ezt misem bizonyítja jobban, mint-hogy a SchlSzj. írója nem találván e szóra kellő kifejezést, nem is értelmezte. Ha összevetjük a centuplex latin szót mai és régebbi szótárainkkal / MA; centuplex : " Százféle, százsoros " ; PP.B. "ua"; Veres Ignác "ua" ; stb. /, ma sem tudunk eligazodni a Soprszj. centuplex szavának értelmezésén. Magam is sokáig értetlenül álltam a szóalakkal szemben, míg a S i l v a n u s szó után kutatva Kerényi Károly "Pannonia" c. cikkére nem bukkantam.

A cikk szerint Pannonia helynév és a Pannonhalma alatt folyó Pánzsa patak / Albeus 1237, 1240. évi összeírásában Panosa nevet viseli / nevei között összefüggés van. A két szó közötti összefüggés megvilágításánál Kerényi a Pannonia névhez legközelebb eső antik köznevekből indul ki, és melléknevekből, fejtegetése során a cikk némi fényt derít a S i l v a n u s értelmezésére is.

Kerényi fejtegetése a következő: a délitáliei illír törzsnek - a mesapusoknak - a nyelvből maradt fenn egy

Athenaiosnak /III. 111. / , amely $\pi\alpha\nu\sigma$ alakot mutat, és "kenyér"; $\pi\alpha\nu\iota\alpha$ "elteltség", " jóllakott nő, tele dolgok" ; $\pi\alpha\nu\iota\alpha$ " j é l l a k o t t n ő " jelentésű.

A latin "panis" "kenyér" szót Athenaios már ennek a szónak a családjába sorolta. Kerényi Károly művelődéstörténeti adatokkal igazolja, hogy a "panis" a latin nyelvben messapus kölcsönszó, és hogy a messapus $\pi\alpha\nu\sigma$ és a latin panis szó " telt, jóllakott, kelt, dagadt " jelentésű.

Ezzel a megfejtéssel egybehangzik a következő latin szavak jelentése is: panus "dagadt, kelevény"; panus "köles kása", / Plinius szerint több fajtája van : " dagadó " fajtája is ismeretes - XVIII. 54. / mamosa " csupa kebel " ; panicum

"dagadásra való gabona" ; pantex "has" ; panceps " állati seb " .

A felsorolt szavakból egy pan-gyökre következtethetünk, amelynek alapjelentése mind a latinban, mind pedig a délitáliai illirben "dagadni, telve lenni" .

Kerényi végül Pan isten - a nagy termékenységű démon - nevében is a p a n - tövet látja / dagadó, teli jelentéssel./ A feltételezett jelentést igazolják a Pan istenábrázolások is.

Kerényi cikkének fejtegetése ezen a ponton válik érdekessé és vet némi derengést a Soprszj. S i l v a n u s "centuplex" alakjára. Ugyanis a Pan istenhez hasonló működésű hegyi-érdei istenségek latin megjelölésére a római korban az itáliai S i l v a n u s neve mutatkozott alkalmasnak. Pan helyett S i l v a n u s t mond már Plautus is Aululáriájában.

Régen ismeretes, hogy ezen az idegen néven a római Illirycumban az illir őslakosság nemzeti istene rejtőzik, sőt S i l v a n u s alakja jelzi az illir tartományokat. A S i l v a n u s - vallás nyomán követhető É-on Pannoniában, ÉK-en Dáciában és Moesiában, és római-kori S i l v a n u s ábrázolások ezen a területen sűrűn fordulnak elő. Az ábrázolások jellegzetesen a kecskelábu Pan vonásait mutatják. A klasszikus görögség számára ez az isten - elképzelés természetesen mulatság tárgya volt, ugyancsak a rómaiak számára is. A Soprszj. írója - aki kétségtelenül latinos műveltségű volt - számára is ilyen mulatságos értelmezésű a S i l v a n u s , amelynek alapjelentése "dagadt, telt" lehetett.

A S i l v a n u s szó rejtélye ezzel az ötlettel korántsem megoldva, azonban elgondolásomat támogatja a szó környezete / hay, emberhay, Silvanus/ a latin szóalak "centuplex" " százféle, százszor " értelmezése, azonkívül az a tény, hogy szótáríró diák vagy iskolamester volt, aki nem találván jobb kifejezést ; a centumplex latin szó mellé a - latin kultúrán nevelkedett előbb ismert - S i l v a n u s - t : "telt, kövér" jelentésű szót írta oda.

23. maya = mája /epar/

Epar - a latin "hepar" alakváltozata. Korabeli és a későbbi szótárakban váltakozva fordul elő a latin szóalak /vö. SchlSzej. 427., PP., MA. /.

A máj fgr eredetű szó. Rokonyelvi megfelelői : msi mait "ua." ; chti maghyl "ua" ; finn mokesa "ua".

A SoprSzej. maya szava egyesszám harmadik személyű birtokos személyragos alak. A birtokos személyrag eredetére nézve vö. SoprSzej. 2. szó.

Első előfordulása köznévként a XV. sz. elejére esik -SchlSzej., SoprSzej.

Későbbi korból a NySz. közöl adatokat :

" Vöttem boriu m a i a t " / OL. Nad. 41. / " Beel, m a - a y , t^ud^e " / SándC. 8. /

A máj jelentése^a nyelvtörténet folyamán napjainkig nem változott.

24. tide = tüdő / pulmo /

A latin pulmo szó egyértelmű a magyar tüdő szóval / vö. SchlSzej. 428.; MA. ; PP., stb. /.

A tüdő ismeretlen eredetű, bár fgr származtatása is van. Ez azonban Bárczi SzófSz. szerint nem meggyőző.

1193-ban helynévként fordul elő először : T u d e u / OL.D. 27. / ;

1432-ből " Prope vadum T h y d e rew vocatum " / Lelesz Acta 55/17. /.

Köznévként a XIV. sz.-tól ismeretes : SchlSzej. 428. ; PP. ; MA., stb. Későbbi előfordulásait a NySz.-ban találjuk :

" Beelek, mayak, t^ud^eőⁱő^k, . . . " /SándC. 8./

A SoprSzej.-ben előforduló t i d e szó hangalakja mindkét magánhangzójában illabiális alakot mutat / i-ü, e-ö /.

25. lep = lép /splen/

A splen latin szó értelmezése az összes korabeli és későbbi

szótárban megegyezik /SchlSzj. 429. : splen "lep" ; PP.; splen "lep"; Murn. 893. : összetételben : splencinus "lepefayo" ; Burián - Édes : splen "löp" ;/.

A lép szavunk fgr eredetű /vö. stírj. lop "ua" ; votj. lup "ua" ; cser lep "ua". /, és jelentésében teljesen megegyezik a mai magyar l é p szóval.

Köznévi előfordulása a XV. sz. elejére esik, későbbi adatai is megtalálhatók a NySz-ban.

A Soprszj. l e p szavának magánhangzója egy fokkal zártabb alakot mutat, mint a mai lép szavunk vé-je.

26. vese /ren/

A v e s e alakja és jelentése a mai vese szavunkkal teljes mértékben azonos.

Eredete ismeretlen.

Köznévi előfordulása a XV. sz. elejére esik, a szóra későbbi adatot az AporC.-ből találunk: " Meg langcsolt en zywen es en v e s e i m meg változtattak " /28. / .

27. hát = hát /dorsum/

a h a t főnév talán fgr eredetű / vö. : msi ehünt - "háton hord, batyu" ; finn kanta "háton hord, visz" , de a szó jelentésfejlődését Bárczi SzófSz. szerint nehéz valószínűsíteni.

Egyébként a szó - hát, "dorsum" - mind jelentésében, mind alakjában a legkorábbi és a később keletkezett szótárakban is megegyezik /vö.: SchlSzj. 431., PP., MA., Murn., Burián - Édes /. Helynévi összetételben előfordul már 1109 -ben : " Uadit orientem ad metam que wlgariter h a t vocator " /Oklsz. /.

Köznévként a XV. sz. elejétől kezdve számos példát találunk a szóra : 1436-39. " Az aratoc h a t o c meget " /BécsiC. 3. / ; A Soprszj. h a t szavának magánhangzója ^{lehet, hogy} egy fokkal zártabb hangalakot mutat, mint mai hát szavunké.

28. hát or = hátgerinc /spindorsum/

A latin spindorsum összevont alakja a spina + dorsum ala-

kokból és 'gerinc' jelentésű. Szótárirodalmunk hasonló jelentésű szóalakjai is igazolják ezt. /vö. : SchlSzj. 432. 'hator'; PP. 'hatgerints'; MA. 'hatgerintzi'; Mura. 'hata orya' / .
H a t o r : birtokosjelzés szó szerkezet, amelynek utótagja ,
az o r , o r j ' disznógerinc' azonos eredetű a fgr. o r r
főnévvel: eredeti jelentése 'kimagasló rész'. Innen van az
arc kimagasló része: az orr, illetve az állat, jelen esetben
az ember hátának kimagasló része a hátorr 'hátgerinc' jelentés.
/ Vö. : asi ur 'hegyhát'; ohti u r 'dombhát' /
Első előfordulása a XV. sz. elejére tehető.

A Tss. számos adatot közöl, amelyek között különböző alakváltozatokat találunk: orja, orgy, orj, stb.

Az orr , disznóorj igen elterjedt köznév, szinte az egész magyar nyelvterületen használatos. /Gömör m. , Szlavónia, Zala, Somogy, Tolna, Kiskunhalas, Kecskemét, Csongrád m., Bács m., Bihar m., Csallóköz, Nógrád, Hont, Rimaszombat, Máramaros, Szilágyság /.

29. derek = derék /tregulus/

A tregulus latin szó a dorsitergum eltorzított alakja lehet /vö., SchlSzj. 433.: dorsitergum / .

Ha figyelembe vesszük a korabeli szótárak adatait és Burian-Édes szótárának magyarázatát, amely szerint dorei 'hát', ter-gum 'hát', tergó 'hát mögül' derék értelmezést nem találunk. Kivételt képez a SchlSzj., és a Soprszj., melynek írója di-csáratre méltó igyekezettel törekedett arra, hogy világos ér-telmezést adjon a számára is problémátikus latin szónak.

Szótárirodalmunkban csak a Szikszai szótártörődékével későbbi adata ad hasonló magyarázatot, de ezt is körülírással: "Az testnek közepes dereka, vagy az inak és az csomb kezét " .
A derék szót valamely szláv nyelvből /vö. derek 'törzs, nem-zetség, erő' / átvétel. A szó eredetileg főnév, és valaminek a közepét jelentette. *? hát honnan van? vö. Bőny, Knian*

A Soprszj. írója ilyen jelentésben használja a dorsitergum ér-telmezéseként.

Személynévként már 1307-ben előfordul a szó : D e r e k a s
/Oklsz/

Köznévként a XV. sz. elejétől használatos.

A d e r é k szóalaknak többféle változata és jelentésváltozata ismeretes: 1. corpus jelentésben a XV. sz-tól /Schl., Sopr., Serm., Dom. stb. / máig használatos. Pl.: "Nem csak egh ^{ve}cöppen¹et ^{ve}eret oda, de incab egh ^{ve}cöppen¹et ^{ve}eret d e r e cq-aba nem hoga, de mind ki onta " /QuaryC. 85. /.

2. media, pars jelentéssel : " Imadsagra vete W magat az egyház d e r e k - aba " /VirgC. 36./ ;

3. melléknévként : " Aran koronachka ky adatyk az d e r e k bodegsagoknak felette : mely mondatyk Zeretet utan iaro ayandekoknak " /NySz. / .

A derék szó ma is használatos 'magas, erős, becsületes, szorgalmas' jelentésben jelzőként.

30. zuz = zuza /gecur/

A gecur latin szó a iecur elírása lehet /vö. : SchlSz. 434. iecur 'zuz' ; PP. iecur 'máj' ; Burián - Édes iecusculum iecur demin 'kis máj' /.

A latin iecur jelentése valószínűleg megegyezik a ' z u z ', vagy mint fennebb láttuk 'kis máj' jelentéssel.

Az összevetett szóalakok máj, vagy kis máj szava tehát nem 'epar, epar' jelentésű, hanem kétségtelenül megegyezik a ' z u z , z u z a ' jelentéssel.

A - zuza - régen zuz - ismeretlen eredetű igenévszótő ; talán belső szóteremtéssel keletkezett hangutánzó vagy hangfestő szó.

Előfordulása köznévként a XV. sz. elejére esik: SchlSzj., SoprSzj., a XV. sz. vége felé Gyöngy. Szótártöredék.

A NySz. számos adatot közöl a z u z szó jelentésére: "Meg zaggatom ő zuzi^eoknak belöle valoit, es megemezt^em őket " / BécsiC. 199. /; "lapis in ventriculus galli : inuenitur az koveknek mely az kakasnak z u z z a /ba/ talaltatik " /NySz. 1585. kör. / .

A zuz szó jelentése napjainkig nem változott.

31. remes = ágyék. / szeméremtest / lumbus /

A latin lumbus alakot, ha összevetjük szójegyzékünk 18. szavával - longale 'remes' - , valamint a korabeli és a később

keletkezett szójegyzékekkel - SchlSzej. lumbus 'remes' ; BÉ. lumbus 'ágyék, szemérem' MA. lumbus 'ágyék' - , akkor azt látjuk, hogy a remes névszó nem lehet más, mint névátvitel, mert eredeti jelentése 'seggvéghurka' a bélnek egy része. A remes eredeti 'bélrész' jelentését támogatja az a tény, hogy a vastagbél orvosi szaknyelven ma is remese.

A névátvitel a két szó jelentette dolog pejoratív értelme alapján történhetett.

A mai remese alak valószínűleg olyan alakú szó, mint a feje, zuza, stb. alakok.

A remes eredete ismeretlen, a köznyelvben kihalt szó. Azonban a székely nyelvjárási területen ma is használatos: remese 'végbél lejárás' /Brassó m., Hétfalu; Király Pál közlése alapján / ; remes 'végbél' /Csik m., Gyergyóditró /.

Amint látjuk, a peremnyelvjárásokban ma is él a remes szó 'végbél' eredeti jelentéssel.

32. keldek = köldök /umbiculus/

A köldök Bárczi SzófSz. szerint valamelyik török nyelvből honfoglalás előtti átvétel. /Vö.: kirgiz - kindik 'ua' / Eredeti jelentése valaminek a közepe. Az umbiculus latin szó helyes értelmezése mellett szólnak a szótárirodalom hasonló értelmezésű szóalakjai : SchlSzej. 436., PP. umbiculus 'köldök' ; MA. umbiculus 'köldök'; Gyöngy. SzT. " sed proprie porcorum pinguedo super umbiculum : az dyznonak köldökön való Kover : est virgula sumitate bireti : az barátnak az teteyenj való chap, az swegnek az köldöke: vel, közepy teteyenek " .

A köldök szó alak és jelentésbeli különbségeit a fenti példákon vizsgálva arra a következtetésre jutunk, hogy a köldök eredeti jelentését tüzetesebb vizsgálat alá kell vennünk.

A vizsgálatunkhoz eligazítást kapunk Erdődi József cikkéből. Szerinte a köldök 'Mutterlei, nabel' jelentésű szó és az ario-altáji nyelvvel kell kapcsolatba hoznunk /vö. lapp - kiöldek ' chorda, nervus ' ; cser. - kilendo 'Nabel' / .

5 Köldök

Az egyeztetésre Erdődi szerint nagy súlyt kell fektetnünk, mert a köldök az ember születésével összefüggő, a test külső részén feltűnően látható testrész. Ennek a testrészt jelölő köldök szónak eredetinek kell lennie.

Ezen elgondolás alapján Erdődi József a szónak török nyelvből való átvételét tagadja, valamint nem tartja valószínűnek a szó eredeti 'valaminek a közepe' jelentését sem.

A köldök szó előfordulása köznévként a XV. sz. elejére esik, és 'testrész' jelentése a mai napig változatlan.

Azonban valaminek a közepe értelemben is használatos volt a köznyelvben.

A NysZ. itt idézett adata is ezt igazolja: " Az erőssigen ertetic viz azkin az föld fekszik, es az földnek k ö l d ö k e " / Szék. Zsolt. 226. / .

A köldök szónak számos nyelvjárási alakváltozata ismeretes: ködök, kögyök, küdök, tüdök, kedek, keldek /MTSz./ .

A szó jelentésváltozatai is igen különbözőek: 'a hal végbélnyílása' / Herm.Ottó HK. / ; 'az eke talpát a gerendelyel összekötő fa' /Arad, Zemplén m., Udvarhely, Olasztelek, Háromszék /; 'a tekerőláb közbülső fája' /Székelyföld; / ; 'a harang vagy csengettyű nyelvének horga, amelyen lóg ' /Vas m., Csallóköz / .

A Soprszj. k e l d e k szavának magánhangzói a szó mai köznyelvi hangalakjához viszonyítva illabiálisak.

33. tog = tag / artus/

A szó talán ugor eredetű /vö. msi tonkh 'pata', chti tonch 'ua' /, de a jelentéskülönbség kétséssé teszi az ugor megfelelést.

A t a g szóalak a magyar szótárirodalomban ismert névszó volt /vö. SchlSzj. 437. artus 'tag'; MA. artus 'tag' PP. artus 'izék, tagok' ; V.I. artus 'izület, tag'; Gyöngy. SzT. dimin ab artus 'apró tagok'/.?

A t a g köznyelvi előfordulása a XIV. sz. végére tehető, de később is igen elterjedt a köznyelvben.

Adatok az artus - tag - jelentéséhez:

1536-39-ből: "Kérdik vala, ha eleztebb ennec, hogy nem mend
o testeben minden t a g i zerent getrettetnec " /BécsiC.
86./ 1483-ből: " Egebbkeppen az o megvaltonac t a g i a i "
/GuaryC. 40./

A t a g nyelvjárási jelentésváltozatai : 'egy darabban lé-
vő szántóföld, tagositáskor juttatott határrész' /Kiskunha-
las, Tiszántul, Palócság, Mátravidék, Nagykálló - MTSz. / .
A Soprszj. t o g szó alakjának magánhangzója egy fokkal
zártabb a mai köznyelvi t a g magánhangzójánál.

34. emberfor = emberfar /femor/

A szó feltehetően fgr eredetű /vö. msi par 'hátra'; chti pyr
'hátnál'; finn pora 'vég, hajófar, hátul,' /.

Az egyeztetésnek mind hangtani, mind jelentéstani szempont-
ból nehézségei vannak.

Az emberfar szóalak jelöletlen birtokosjelzős szintagma, mely-
nek utótagja: f o r magánhangzója középnyelvállású, egy fok-
kal zártabb, mint a köznyelvi, alsó nyelvállású f a r szó-
alak magánhangzója.

A latin femor szóalak és a magyar far szó jelentése megegye-
zik. A BesztSzj.-ben szóösszetételként szerepel: farhám.

Előfordulása a XIV. sz. végére esik.

A far szóalak számos jelentésváltozatot mutat: femor, clu-
nes, podex, nates.

A NySz. adatai : " a farak a segg pofái " /Com.:Orb. 77./;
" Az ebnece faraba lüt nil " /GuaryC. 9./; "A hajo fara "
/Com.Jan. 88./.

Nyelvjárási jelentésváltozat a MTSz-ből: " far a hegynek
olyan kisebb része, amely a lapos fölött hirtelen felemel-
kedik. "

35. ason ember for = asszonyember-far /femen/

Az asszonyember-far szóalakra vonatkozóan vö. Soprszj. 34.
szavát!

Jelentése és szóalakja megegyezik vele, a különbség csak annyi, hogy itt a latin szó nőnemű. Azonkívül a birtokosjelzős szintagma bővül egy tulajdonságjelzővel.

36. seg = segg /natis/

A SchlSzy-ben vates 'zep' alak található. Mind a latin, mind a magyar szó elírás lehet, mert a helyes alak natis 'seg, segg' volna.

A szó ismeretlen eredetű, talán belső szóteremtéssel keletkezett.

A podex, natis 'segg' szavunk összefügg a -ság, -ség képzővel. Több nyelvész próbálkozott a képző eredetének megfejtésével; s bár ellenkező nézeteket vallottak, egy dologban megegyeztek: abban, hogy a -ság, -ség képzőt önálló szóból származtatták.

Elsőnek Budenz foglalkozott a képző eredetével. Szerinte a fgr nyelvekben több esetben keletkezett önálló szóból képző, melyeknek egy része 'idő' jelentésű; a magyar -ság, -ség képző hasonló módon önálló szóból keletkezett, és jelentése 'valami nemű idő' volt. Fgr megfelelői: finn saa, mordv. tsi, si. Az egyeztetés tarthatatlanságát Gombocz bizonyítja be /Berzeviczy-Eml. 1934. 39-41. /.

A másik magyarázat Gombocz Zoltán nevéhez fűződik. Ő is önálló szóból származtatja a képzőt. Ennek bizonyítására közli a legrégibb előfordulási adatokat. A felsorolt adatok alapján egyuttal azt is következteti, hogy a képző eredetileg elvont főneveket alkotott / szépség, kegyesség/. A továbbiakban fgr megfelelőket is állít az elvont jelentésűnek gondolt -ségi, -ségű szó mellé. Szerinte a szó 'lélek' jelentésű, és így az 'idő' jelentésűnél is alkalmasabb volna, hogy belőle nomen abstractum képzője váljék. Összeveti a finn henki szóval, és a melléje vont fgr szavakból 'árnyéklélek' jelentést vesz fel a magyar -ség eredeti jelentéséül. - A magyarázatot megdönti az a tény, hogy finn henki szó kései balti jövevény /Pais D. szemin. magy. 1948-49; 2. félév/.

Pais D. véleménye szerint a képző eredetét konkrét jelentésű szóban kell keresni. Hangoztatta előadásában fiatalkori fel-fogását, mely szerint képzőnk a 'domb, emelkedés' jelentésű -ség, -ság /helynevekben/ szóval kapcsolható össze. Jelentés-tani elgondolása a következő volt: a -ség - szónak a 'nap felemelkedése, ívalaku járása' jelentése fejlődhetett, és mint 'nap, idő' jelentésű szó főként életkort jelentő szavak-kal, elhomályosult összetételt alkotott, tehát fiatalság, e-redetileg a.m. 'fiatalkor', öregség 'öregkor', stb. A nyelv-érzék számára az összetétel végződése fogalommodosító elemmé vált, s mint ilyet, elvonták és hozzátették egyéb alapszók-hoz is. Így magyarázza Pais a magyar -ság, -ség Budenz ál-tal felhozott funkcionális megfelelőinek alakulását is /vö. zürj. lun 'nap', tomlun 'fiatalság' -tom 'fiatal'- stb./ Horpácsi szerint Paisnak a -ség-gel kapcsolatos magyarázatát támogatja az is, hogy a mordvin si, tsi 'nap' /dies, sol/ szó 'iv, abroncs' jelentésű fgr szavakkal és a 'kör' jelen-tésű magyar kégy szóval egyezik.

Horpácsi Illés Pais D. magyarázata nyomán a -ság, -ség kép-zőt egy 'halom' jelentésű ség szóból származtatja. Szerinte nem életkort jelentő szavakon fejlődött az összetétel utótag-ja képzővé, hanem korábban gyűjtő-értelmű szavakat alkotott, majd a konkrét jegyek háttérbe szorulásával - elvont, ille-tőleg állapotot, kort jelentő szavakat. Tüzetes vizsgálat so-rán arra a megállapításra juthatunk, hogy a -ság, -ség kép-zős gyűjtőneveket megtaláljuk már a XIV. sz. első felétől, sőt a HB-től kezdve. Szerinte a ség főnév képzővé válása i-gen korán megindulhatott, amikor még a bir, él, fog, gyűlöl, ijed, imád, ment, mulat, nyer, segít stb. igék egy része no-men-verbunként szerepelt. Ennek nem mond ellent Horpácsi sze-rint az a tapasztalat, hogy a képző egyes forrásokban még a XIV.-XV. sz.-ban is külön írva, illeszkedés nélkül szerepel, Mindenesetre az is amellett szól, hogy a képző önálló szóból keletkezett és a szótáríró, vagy szövegíró a képzőt még töb-

bé-kevésbé önálló szónak érezte. A beszélők ugyanis egy-két nyelvjárásban a -ség képzőt valami 'volt, lét'-féle jelentésben önálló szónak érezhették. É a -ség korán képzővé válhatott - ezt magyarázza az a tény is, hogy a HB-től kezdve sok elvont főnevet találunk a -ság, -ség képzősök között. Horpácsi szerint a régi és mai jelentésük alapján két főcsoportra oszthatók -ság, -ség képzős szavaink:

1. gyűjtő jelentésűek, amelyeknek három alcsoportja a következő:
 - a./ sokaságot jelentők /paraszság, órség/,
 - b./ fokozó értelmű térszín-forma nevek /erdőség, hegység/?
 - c./ a 'valakihez tartozó terület' jelentésűek /bánság, ispánság /;
2. az elvont jelentésű nevek, amelyek egyrésze:
 - a./ tulajdonságot fejez ki /jószág, szépség/,
 - b./ állapotot /egészség, bőség/,
 - c./ tisztet, foglalkozást /királyság/.

A felsorolt szavak közül a gyűjtő és fokozó értelműekben Horpácsi nézete szerint könnyen érthető a -ság, -ség képző kialakulása a ség 'halom' jelentéséből. A 'halom' alkalmas arra, hogy a sokaság, a nagyság kifejezője legyen. Analógiás példákat is hoz fel ennek bizonyítására: a szl. 'halom' szavunkat is használjuk személyek és dolgok sokaságának jelölésére: egy halom pénz, könyv, stb. Finn példákat is említ véleménye bizonyítására.

A -ság, -ség képző és a ség 'halom' szó összefüggésének kérdéséhez Lőrincze Lajos is hozzászól /MNy. XLVI: 53-60./ . Lőrincze szerint a ség térszínforma név nem volt használatos, sőt nem is létezett, hanem volt a seg 'podex' testrésznévből alakult segg 'mons, monticulus' szó. Azt állítja továbbá, hogy a magyar testrésznév és a belőle alakult térszínforma-név kettősség semmiképpen sem megy vissza fgr előzményre. Lőrincze véleménye az, hogy a seg 'mons, monticulus' -ee-vel jelölt alakjai is mind -e-vel olvasandók, mert ség változat a mai nyelvből nem mutatható ki. Horpácsi térszínforma neve-

inket vizsgálva arra a meggyőződésre jut, hogy ezek között szép számmal találunk olyanokat, melyek korábban testrésznév voltak: far, fej, hát, nyak, torok. Felsorol olyanokat is, amelyeknél elődleges térszinforma jelentés, és ebből fejlődött a testrésznév jelentés: pl.: kupa 'gödör, mély völgy'; tarkó; cser. lapa 'tenyér' - vö. magyar lapos.

Mészöly szerint ilyen az or, orr is, amelynek eredeti jelentése 'hegy' volt. /MNy. XXV: 330./ . Nemigen dönthető el az elsőség a homlok 'hegynék hirtelen, meredeken leszakadó része' , a horpász, oldal, sark szavak esetében. Olyanféle szimultán jelenséggel van itt dolgunk, mint az or: 'mons, nasus, dorsum; seg : ség, 'monticulus, podex; domb: 'tompor' " esetében / Pais egyet. előadásai/ . Ezek a szavak egyszerre jelenthettek térszinen és testen való kiemelkedést, domborulatot.

Lőrincze Lajosnak arra a megállapítására, hogy a ség változat a mai nyelvből nem mutatható ki, a következő magyarázatot adja: a ség szó igen korán földrajzi névvé vált, és már okleveleinkben is igen ritkán szerepel közsóként, tehát a ség jelentése nem lehetett világos a beszélők tudatában.

A segg 'podex' testrésznév jelentése azonban elevenen élt a 'monticulus' és 'podex' hasonlóságon alapuló azonosítása /a hangalaki elkülönülés előtt is ez volt a helyzet/ azt eredményezte, hogy seg formában újra világos értelmet nyert az ebben az időben már homályossá vált értelmű ség alak.

Horpácsi nem minden alakban tételezi fel a ség formát, mellette élhetett seg forma is.

A -ség képzős főnevek egyrésze -sig változatban jelentkezik, talán a -ség -é-je is a zárt -e-ből fejlődött. Azonban a segg testrésznév és a seg térszínformánév nyílt e-vel hangzik. - Továbbá van a -ság mellett -szág is /HB. uruság/, ez a -ság a 'halom' szónak nyelvjárási változata lehet /vö. szem - szemölcs - sömör; sor - szer/ .

Szavunknak a következő nyelvjárási alakváltozatai mutatkoznak:

1. ség /seg/, 2. ság, 3. sig, 4. szág 'halom' jelentéssel.

Horpácsi véleményét összegezve a következőket mondhatjuk: a -ság, -ség, /-szág, -sig/ gyűjtő és elvont képző tehát a konkrét

'halom' jelentésű szóból alakult, mint ahogyan az ismeret-szerzés is eképpen történik: 9 elvont fogalmaink kezdetén konkrét valóságot, érzeteket találunk.

Balázs János szintén hozzászólt a -ság, -ség képző eredetének kérdéséhez. Hivatkozik Budenz és Gombocz fentebb ismertett megállapításaira, és annak a meggyőződésének ad kifejezést, miszerint a -ság, -ség képzőnk eredete a magyar szókinsz alapján is megfejtethető. Horpácsi a nyelvelmékek adatainak eddiginél alaposabb vizsgálatával, főként mondattani és jelentéstani elemzéssel közelíti meg a kérdést. Az adatokat a következőképpen csoportosítja:

I. egybeírt alakok:

a./ illeszkedett formában: HB. uimadsag-, birsag-, uruzag-; OMS. scepsegud, stb.

b./ nem illeszkedett alakok: SermDom.: alkalmaseg.

II. különírt alakok:

a./ illeszkedett forma: KT.: scuz segnec, diohev seg, ysten seg, BesztSzj.: ember sig, kezel seg, stb. SchlSzj. nemzet seg, rokon sag; SoprSzj.: kiral sag, nado/r/span sag, ban sag, stb.

b./ nem illeszkedett forma: BesztSzj.: aleth seg, ag sig; SermDom.: alazatus seg.

A nem illeszkedett alakok tehát nagy számban kerülnek elő, és a különírt formák szintén gyakoriak. Ebből arra a következtetésre jut, hogy :

- 1./ a -ség változat régibb és eredetibb,
- 2./ a képzőt a nyelvelmékek korában még sokan külön szónak érezték.

Balázs további vizsgálódásában a fenti két megállapításból indul ki, és a -ség változatot figyelembe véve elsősorban, másodsorban pedig hozzáveszi a régiségben gyakori -ségű-vel képzett alakokat is. Az utóbbiakat a képző eredetének megfejtése szempontjából perdöntő jelentőségűeknek tartja.

Adatokkal bizonyítja, hogy a -ságű, -ségű alakok tömeges előfordulása általános jelenség. Helyt ad Gombocz véleményének,

mely szerint volt az ősmagyarban egy elvont jelentésű -ségi, -ségű szó, amelyből már a HB kora előtt az elvont főnevek képzője lett. Egybeveti képzőnket a -beli, -féle, szerű -rétű szóelemekkel további vizsgálódásaiban, s megállapítja, hogy mindegyikük szókincsünk egy-egy jólismert, közkeletű származéka.

A -beli 'intestina, intranea, viscus, Darm, Gedarm, Eingeweide' jelentésű bél szavunkból ered. Tehát e testrészt jelölő szavunk nyelvtani elemmé válása széleskörű.

Felsorolja még a -féle, -szerű alakokat, és megállapítja, hogy mindkettő hasonló módon önálló szóból vált nyelvtani elemmé, és mindhárom fgr eredetű szó. Szerinte téved Budenz, amikor úgy véli, hogy a 'szépségű, fénességű' alakok nem jelzős szerkezetek, mert valójában azok, éppen úgy, mint a nyelvenlékségheli 'alacsonyyszerű, aprószerű, egyszerű', stb. alakok is /NySz./. A különbség csak az, hogy az előbbieket könnyű felbontani alkotó elemeikre. Bizonyosságul idézi még a -rétű-t, mint képzőszerű elemet, amely a -szerű-nél jóval újabb keletű, s ezzel szaporítja azon képzőszerű elemeket az újabb korban, amelyek - akárcsak az előbbiek - nem illeszkednek. Felteszi továbbá, hogy az akkori beszélők tudatában a -ségű-féle nem illeszkedett, és sokszor különírt alakok olyan külön tagolt, s valamely akkor élő és közkeletű alakhoz kapcsolódhattak, mint a mai tudatunkban a -beli, -féle, -szerű, -rétű alakok a bél, fél, szer, rét szavakhoz.

Felteszi a kérdést Balázs, tudunk-e olyan szóról, mely nyelvenlékeink korában megvolt, és eléggé közkeletű is lehetett, amelyhez az akkor beszélők a -ségű-féle elemeket kapcsolhatták. Szerinte nem lehetett más ez a szó, mint a régi ség-seg 'monticulus, collis' térszinforma nevünk. A régiségben ez a név igen gyakori, s helynevekben mindmáig fennmaradt.

A szó olvasatával kapcsolatban megjegyzi - Lőrincze nézetével szemben - , hogy a térszinforma - nevünk ejtése nem mindenütt seg, hanem mellette ség ejtés is járta.

Sebestyén Irén a seg alakváltozatot tartja eredetibbnek. Azonkívül hangsúlyozza, hogy az urali nyelvek ősi térszinfor-

ma nevei eredeti jelentésük szerint is térszínforma nevek. Azt a következtetést vonja le ebből, hogy a *seg/g/* 'podex', 'natis' testrésznév nem az elsődleges és korábbi, hanem a jelentésfejlődés fordított irányú: a térszínforma névből vált testrésznév.

Balázs János is ezt a nézetet vallja, szavunkat pedig fgr eredetűnek mondja. Elgondolása szerint a *-ség* képzőt és a *-ségő* képző-szerű elemet a *seg* térszínforma névre gondolva érezhették különválaszthatónak az előtte álló jelzőtől.

További kérdés: valószínű-e, hogy a testrészek nevéből, vagy térszínforma névből képző keletkezzék? A kérdésre határozott igennel felel, bizonyítását pedig a már fentebb tárgyalt *-beli*, *-féle*, *-szerű*, *-rétű* alakokkal igazolja.

Ujabb kérdés az, hogy az elvont jelentésű képző konkrét térbeli viszonyt kifejező szóból származik-e. Véleménye szerint a legelső jelzős kifejezések között minden népnél azok lehetnek a legősibbek, sőt leggyakoribbak is, amelyekben a jelző valamely térszínforma, térbelileg érzékelt tárgy nevével kapcsolódott.

A *-ság*, *-ség* képző jelentései lehettek az elsők, s az elvontak a későbbiek. Erre példaként a *zöldég* szavunk jelentésfejlődését hozza fel.

Balázs úgy véli, hogy a régi nyelvben közkeletű *seg* szavunkból keletkezett a *-ség* képzőnk.

Enek bizonyítására a *-ség* képző funkcióját veszi szemügyre és kimondja, hogy elvont képzőink közül a *-ség* /*-ság*/ az egyetlen, mellyel helyneveket is képezhetünk. Megvizsgálva azonkívül, hogy milyen összefüggés van a képző térszínforma névből eredete és helynévképző funkciója között.

Bizonyításul vallatóra fogja az *Ö r s é g* helynevet, azonkívül egész sor *Örség* nevű Vas megyei helynevet. *Örség* szavunk 'örökből álló csapat' értelemben azonban csak 1832-től kezdve, mint nyelvújítási szó jelenik meg. Nem létező szóból /1451-ből kimutathatóan meg van az *Örség* szavunk / nem lehet helynév, tehát akkor a szót csak összetételként foghatjuk fel,

és a -ság jelentése 'halom', illetőleg 'dombos vidék' értelemben áll.

Pais Dezső is igazolja a feltevést. Szerinte az Árpád-korban az országszálen elhelyezett örökről a következőket tudjuk:

" Megfigyelési helyük természetesen elsősorban kedvező látási viszonyokat nyújtó hegyeket, dombokat választottak ki, melyek mint örhegyek, órhalnok, leshegyek az országot bekerítő gyeprürendszernek nevezetes elemeivé váltak."

Balázs véleménye szerint a képző két alakja közül a -ság az eredetibb.

A -ság eredetére vonatkozóan feltételezhetnénk, hogy a -ság, mint a mélyhangú szavakhoz képzőként járuló -ság illeszkedett párja, ugyanúgy keletkezett, mint az -at, -et, -ás, -és, -alom, -elem alakpárok mélyhangú változata.

Azonban köztudomású, hogy nemcsak -ság volt gyakori helynevekben, hanem ság szavunk is, és ez is 'domb, dombos vidék, erdő' értelemben volt ismeretes. /Vö. Pais D.: Hásság MNy VII; 168./

A -ság és -ség térszínforma nevek - mint látható - mind consonantizmusukban, mind pedig jelentésükben azonosnak mondhatók, Bár Lőrincze szerint még tüzetes vizsgálatra szorul az a kérdés, hogy a ság, ség hogyan függnek össze. Balázs János fejtegetéseit azzal fejezi be, hogy talán helyes úton járunk, amikor képzőnket ség /ság/ térszínforma névből származtatjuk.

Visszatérve a Soprszj. natis jelentésű szavára - Horpácsi és Balázs fejtegetéseit figyelembevéve - , megállapíthatjuk, hogy a segg 'natis' jelentésű szavunk feltétlenül összefügg a ség /ság, seg/ 'emelkedés, halom, domb, ' jelentésű térszínforma nevünkkel.

A szó feltehetően fgr eredetű. A seg /segg/ és a ség alakok elsődlegessége nincs kellőképpen tisztázva. A nyelvtudomány jelenlegi állásfoglalása feltételesen a ség alaknak juttatja az elsődlegességet, értelmezésben pedig a térszínforma jelentésnek.

Tehát a segg 'natis, pedex' jelentés másodlagos, és a tárgyak hasonlósága alapján létrejött névátvitel.

37. cullus = idem

38. anus = idem

A szavak értelmezésére vö. a 36. szót.

39. mon = mony /testiculus/

A mony szó eredete homályos, alkalmasint belső szóteremtéssel keletkezett szó, peiorativ értelmű népnyelvi alakváltozat. Ilyen értelemben és alakváltozatban találjuk a következő szótárakban: SchlSzj. testiculus 'mon'; Murm. 'monias keczke'; MA. 'a monynak két széki golyobisa'; PP. testiculus 'Á tők, töki az allatnak'-; GyöngySzf.: medicamentum : quod fil dee testiculus castoris: 'az orvosságh mely a hood monyaboly főzettetyk'.

A Soprszj-ben előforduló mon 'mony' szóalak szűkebb értelembbe vett 'here, férfi szeméremtest' jelentéssel bír.

A XV. sz. elejétől általánosan használt kifejezés. A NySz. adata 1673-ból: " A herélt az, akinek tökei, mony a - s z é k i kivétetnek: spando est qui testiculus sen ablati sunt" /Com.Jan. 55. /.

A monynak számos jelentésváltozatát ismerjük. Talán a 'tojás' értelmezés /ovum/ a legelterjedtebb jelentésváltozat még ma is. Előfordul az Ormányságban, Somogyban, Göcseiben, stb. Székelyföldön a mony 'forgó' jelentésű, de jelenti még a harang nyelvét, ütőjét is. Ilyen értelemben még Ormányságban is ismerik.

40. sar = szár /sura/

A szár szó fgr eredetű. Eredeti jelentése 'lábszár' /vö. msi sar 'csizmaszár'; chti s u r 'alsókar, csizmaszár'; finn s a a r i 'lábszár' /.

Az eredeti jelentésből látjuk, hogy a sura a rokonnyelvekben általában 'alsólábszár' jelentésű szó volt.

Feltevésem szerint a Soprszj. írója is a sura latin szót ebben a szűkebb jelentésben értelmezte. A feltevés helyességére engednek következtetni a szótárirodalom idevonatkozó szavai is,

amely adatok értelmezése szerint a sura nem jelentette a két csontból álló egész lábszárcsontot, csak annak egy részét. Ennek igazolására nézzük meg a következő adatokat. SchlSzej. 449. sura 'zar'; MA.: sura 'la/b/ikra'; PP. sura 'lab ikra'; Murm. sura 'lab vekonja'; BE. sura 'lábikra'. Erre enged következtetni a SoprSzej. 42. szava crus 'es sar' is, amely szónak alkalmasint alsólábszár jelentése van.

A 'szár, lábszár' jelentésű szó jelentésváltozataira bőven szolgáltat adatot a NySz. Közzsóként a XIV. sz. végén ismeretes, a XV. sz-ban pedig használata széleskörű. 1436-39-ből: "Ha pasztor elragadand orozlannac zaiabol ket z a r a kat" /WinklC. 226./; "horgas vagj az karod, vagj s z a r a d" /GyöngySzej. Széleskörűen ismeretes jelentésváltozata a 'növények támasztószöveteként' ismeretes. 1436-39-ből ismert adat a növényi szár jelentése: "Mykeron fel newt volna z a r astul es gymelczet hozot volna... /JordC. 299./. Számos nyelvjárási alakváltozata van szavunknak /L! a MTSz. 493. lapján /.

41. terd kalach = térdkalács /polles/

A p o l l e s latin szó mind a Sopr., minő a SchlSzej-ben eltorzított alakja a poples latin szónak. Erre vonatkozóan vő. MA. poples 'terd honallja'; PP. poples 'terdnek hailasa, terd also ket in közti vapaya'; Murm. poples 'terd hailas'; V.I. poples 'térðhajlás, térd'.

A térd szavunk csuvasos jellegű török jövevényszó /vő. a türk t i z 'ua'; csuvas o j e r j e 'ua' /, amely a térðkalács jelöletlen birtokosjelzős szóösszetétel előtagja. A térðkalács szóösszetétel a Schl. és a SoprSzej-en kívül nem szerepel nyelvtörténetünk korábbi korszakában. A NySz-ban 'g e n u a' jelentéssel szerepel " Nemelyek zainak vala feyere nemelyek t e r d e r e' /EhrC. 40./.

Tájnyelvi alakváltozatai számosak, jelentése azonban ugyanaz /MTSz. 707./.

42. es sar = esszár /crus/

Az e s s a r a SoprSzej-en kívül nem fordul elő nyelvenlé-

keinkben. A szó értelmezésével kapcsolatban a szótáríró elképzelését igen nehéz megközelíteni. A szóval kapcsolatban ugyanis két értelmezés lehetséges: az első, hogy az író a 40. sar 'sura' szóra gondolva ismétlődésként 'is szár'-ként értelmezte, vagy pedig - s ez a második lehetőség - az író 'eső szár, alsó lábszár' jelentésben értelmezte. Meggyőződésem, hogy csak a második jelentés lehetséges, mely szerint a Soprszj. e s s a r szavában igeneves szószerkezetet kell látnunk, melynek előtagja e s, az esik ige melléknévi ige-névi, e s ő szóalakjának rövid alakváltozata. Az esik, eső alakok rövidített formában megtalálhatók a NySz adatai között is: "Fel fenletti o napiat iokra es gonozocra, es e s igazocra es hamissacra " /MünchC. 22/b./; "Az eso beuobben e e s " /Nagyszab. 262. /; "Eso e e s " /DebrC. 387. /. Feltehetőleg a szótáríró az esik ige e s rövid alakjának analógiájára alkotta meg az e s rövid igenevet, ha pedig ez igaz, akkor az e s s a r 'eső szár', alsó lábszár jelentéssel bír. Ezt a feltevést támogatja a szótáríró eddig tapasztalt igen jó magyar nyelvtudása és az az igyekezete, hogy minden latin szónak világos magyar értelmezést adjon. Nem tételezem fel, hogy a latin crus szó jelentését elintézte volna egy 'is szár' értelmezéssel, mert ennél jóval nehezebb értelmezési problémát is megpróbált megoldani /vö. dirodernos 'kerekes' /.

43. lab = láb /pes/

A latin pes és a magyar láb szavak jelentésükben teljes mértékben megfelelnek egymásnak /vö. SchlSzj. 450.; Murm. 789.; BÉ. stb./.

A láb szó eredetét vö. Soprszj. 2. labadvya alakkal. Szójegyzékünk korábban láb szavunk á hangját a mai magyar nyelvhez viszonyítva egy fokkal zártabban, illetve illabialis a-val ejthették.

Helynévi összetételekben a láb szó hamar megjelent, 1277-ből vett adat: "Aran l a b o bach vocatam" ; 1295-1423-ből : "In capute Teluk l a b reth dicti"/OklSz./

Köznévként a XIV. sz. végén jelenik meg. A NySz. adatai a láb szó előfordulására: "L a b o d a t vessed en zamra" /EhrC. 11./; "Valanak l a b a y czereoesek" /EhrC. 126./. A láb szónak testrésznév jelentése ma is eredeti jelentésben él. A nyelvtörténet folyamán azonban a tárgyak hasonlósága alapján többféle jelentésváltozat keletkezett. Pl. pars infima; der untere teil: "Ez eretnek vitte az fratert az kevel valo hegynek l a b ahoz" /DomC. 302./; mensurae genus, pes, Fuas: "Vala hatvan l a b foldne Ihlintol" /MünchC.167./ Nyelvjárási változatai: alsóvég, hátsórész, szőlőláb, udvarláb /vö. "Árva gólya áll magában, egy teleknek a l á b j - á - b a n" Arany J. Esztergom vid./. Jelenti még a láb a kerítésnek két oszlop közötti részét, két ölnyi hosszú kerítés Csik m.-ben, kiálló hegyszög Udvarhely m.-ben, egy tagban levő nagyobb földbirtok Szilágy m.-ben, bokorháló két kávája Bodrogköz m.-ben

44. vely = velő /medula/

A Soprszj. velő szava igr eredetű /vö. msi velem 'ua', stb./ A latin szó medula megegyezik a korabeli és későbbi szótárak medula alakjaival, és a latin szó értelmezése is egybehangzik a korabeli szótárak értelmezésével. /Vö. SchlSzj.; PP.; Gyöngy. SzT.; Calep. velo 'medulla', körülírással: 'emedullo'; "Az belit kivezom, v e l e iet kivaalom".

A velő szó köznyelvi előfordulását a SchlSzj. és a Soprszj. őrzi. A NySz.-ban 1506-tól bőven találunk adatot a köznyelvi velő szóra: "Te sebeiðnek melhsege kyk te ziz testodet al tal folyaak, tetemeid et ees v e l o i d e t ees belydet al tal hataak " /WinklC. 255./.

Szólás - példa a velő átvitt értelemben való használatára:

"Eleg szava vagyon, de kevés v e l e j e " /Pázm. Préd./.

A velä szó jelentése nem változott napjainkig.

45. boca = boka /tibia/

A boka török jövevényszó, valamely honfoglalás előtt ismert török nép nyelvéből kölcsönzött szó.

Szójegyzékünkön kívül csak a SchlSzj./452. tibia 'boca' / őrzi.

A többi szótár Calep, PP., Sziksz. 'talus, ostragrus, talarius, talaris' értelmezésben tartalmazza boka szavunkat, míg a tibia latin szót 'szárcsont, szártetem' jelentéssel látják el. Murm. a talus latin szót körülírással értelmezi 'az embernek bokája'. Az összevetésből arra következtethetünk, hogy nyelvtörténetünk során mindkét latin szót értelmezheték boka jelentéssel, de korábban a tibia volt általánosabb, később pedig a talus vált általánossá.

Boka szavunk személynévként már a XIII. sz.-ban megjelenik, bár az adat olvasata kissé kétséges. 1211-ből a következő adat áll rendelkezésünkre: "Isti uero sunt vdornici Certu B o c a" /Pannh. Tih. 1/5. /.

Köznévi megjelenésére a későbbi korból számos adat áll rendelkezésünkre. A sok közül egy szolgáljon bizonyítékul a NySz adataiból: "Es neki is akalla sem lezen embernek b o k a-iban" /DöbrC. 227. /.;

A szó jelentése ma is megegyezik a szótáríró értelmezésével.

46. sork = sark - sarok /calx/

A sarok ismeretlen eredetű szó. Egyes nyelvészek elválasztják egymástól 'a láb sarok, szöglet, ajtó sarok, 'jelentésű szavakat, azonban így sem könnyebb az egyeztetés, mert nem kielégítő a hangtani magyarázat.

A latin calx szóalak megegyezik a latin - magyar szótárainkban ma is szereplő calx 'sarok' jelentésű szóval. /Vö. SchlSzej. Cal., GyöngySzt., PP., MA., BÉ;/

Helynévként szavunk már 1075-ben megjelenik: S a r kascser /OklSz./ Személynévként 1135-ből ismeretes: "Aratorum autem nomina sunt hec gouc reguta Ruoz S a r k" /OklSz./ Köznévi előfordulása a szójegyzékek írásának kezdetére esik.

A NySz adatai a calx jelentésre: "Ki ezic keneret en uelem, emeli o s a r k a t en ellenem" /MünchC. 199. /.

A szó jelentése napjainkig nem változott. Hangalakja a mai magyar nyelvhez viszonyítva egy fokkal zártabb magánhangzót mutat.

47. lab sork = lábsark /callus/

A lábsark szó jelentésére megegyezik a Soprszj. 46. szavával. különbség csak annyi, hogy a lábsark jelöletlen birtokosjelzős szószerkezet ami által a szó jelentése leszűkül.

48. talp /planta/

A szó talán fgr eredetű/vö. lapp tuolpa 'lapos' /. Szótár-irodalmunk megegyezik a latin planta 'talp' szó értelmezésében. /Vö. SchlSzj. 454; Cal. 811; MA.; PP. / A GyöngySzt. körülírva értelmezi: " prima pars plante: az talpadnac el-szo reze, akkinn allabadnak Vyay vadnak". A Soprszj. írója kétségtelenül a láb alsó, lapos részét értelmezte a 'talp' szóval.

Köznyelvi megjelenése írott emlékekben a XIV. sz. végére tehető /BesztSzj.: talp/.

A NySz. adata: "Wnek t a l p a es gengeb volt, hog nem ennekem zemem fenie" /NémGl. 126./

A szó értelmezése napjainkig változatlan.

49. ? _____ /passus/

A szótáríró nem értelmezi a latin passus szót, de nem értelmezi a SchlSzj. sem.

Nem tudta a szó értelmét? Az ok semmi esetre sem ez. Sőt nagyon is tudta, - még a mintául vett szótár írójánál is jobban -, hogy a passus latin szó jelentése 'lépés, hosszúságmérő, egy lábnyom'. /Vö.: PP.; MA.; GyöngySzt. Cal. stb./

Miután a fenti értelmezésekkel tisztában volt, nem volt hajlandó megbontani a testrésznevek fogalomkörének egységét, egy ilyen félreértést magában rejtő értelmezéssel. Azonkívül a passus szó után 50. szóként nyomban a vestigium következett, melynek 'lábnyom' értelmezése világos.

50. lab nomadek = lábnyom /vestigium/

A szó egyértelműen lábnyom jelentésű az összes szótárakban. /Vö.: PP., MA., Cal., GyöngySzt. stb./

A l a b n o m a d e k birtokosjelzős szóösszetétel. Az összetétel mindkét tagja fgr eredetű. A szóösszetétel utótagja n o m a d e k képzett szó, mely a nyom nomen-verbum származéka.

A lábnyom jelentése a nyelvújítást követően nem változott.

51. lab hel = lábnyom /?/ /pediscus/

A latin szó helyesen pedisequus 'nyomonkövető'. /VÖ. SchlSzj.

457. pedisequs 'labhel'/. Ismeretlen eredetű szó.

52. fa lab = faláb /kalopes/

A f a l á b szóösszetétel, az összetétel mindkét tagja fgr eredetű. A latin szó kalopes szintén szóösszetétel. Megfelelő:

SchlSzj. 457. - elirással 'laripes'; 458.: kalupes 'faláb' ;

PP. calones 'fa talpak, faláb'; Cal. grallae 'faláb'; Gyöngy.

SzT.: qui facit calopedia 'fa la/B/...'.
Az idézetek különös tekintettel a GyöngySzT. adatára arra en-

gednek következtetni, hogy szójegyzékünk keletkezésének korá-
ban, sőt már előbb is ismeretes volt valami láb pótlásra ösz-
szeszerkesztett m^uláb - féle, s ezt nevezték falábnak. Azon-
ban az is lehetséges, hogy a ma is ismert értelmezésű 'gólya-
láb'-bal azonos, mely a mocsaras vidéken a közlekedés fontos
segédeszköze volt.

Köznévi előfordulása a XIV. sz. végére tehető.

53. capta = kaptafa /konpos/

A latin szó értelmezése talán összefügg a ma is használatos
kaptafa szóösszetétel előtagjával. A szó eredete ismeretlen.

A XIV. sz. végén a XV. sz. elején is mesterségbeli m^uszó le-
hetett. Szótárirodalmunkban ugyanezzel a jelentéssel fordul
elő /vö. SchlSzj.; PP.; GyöngySzT. calopodie forme suturum
dicte: K a p t h a .

Kompos - latin szó, görög eredetű lehet.

54. casmus = koszmós /timo/

A latin szó megfelelői nem találhatók szótárainkban, mert
valamennyi 'porrigo' néven ismertet meg bennünket a koszmós
jelentésű szóval. Kivételt képez a SchlSzj. 460. szava, mely
szerint timo 'kuzmo'.

A latin szó görögből való átvétel és 'koszmós' jelentése ma
is ismeretes. A koszmó szavunk eredete nem tisztázott - fgr

egyeztetése hangtani, szláv egyeztetése jelentéstani szempontból elfogadhatatlan. A szó a kozmó főnévből fgr eredetű -s képzővel képzett melléknév, melynek kötőhangzója veláris felsőnyelvállású labiális -u, mely jelen esetben latinizmus is lehet.

55. casmó = koszmó /timolus/

A latin szó ismét a kérdéses timo származéka. Eredetére nézve vö. szójegyzékünk 54. szavát. A SchlSzej. 416. szava timosus alakot mutat. A kozmó szó eredetére vö. az 54. szóval. A kozmó jelentésével Buzás Dezső foglalkozott. Szerinte a kozmó szó népnyelvi hatás. A szót 'sordes, schmutz' értelemben a tolnai, zalai népnyelvből ismeri. Tudomásom szerint a szó a tiszántúli nyelvjárásban is közismert, és nem más, mint újszülött gyermek fején bőrhámlásból és piszokból álló vastag réteg, - ezzel a réteggel bevont fej a kozmós /fej/. A szó személynévként való megjelenésére 1522-től van adatunk: "Gregorio K o s z o s " /OklSz./
Casmó szavunk a hangja egy fokkal nyiltabb a mai köznyelvi kozmó szó o hangjánál?

56. visceteg = viszketeg /prendor/

A prendor - latin szó kérdéses /vö. SchlSzej.: prurit; PP. prurigo; Cal. psora; stb./ .

Viszketeg szavunk eredete homályos, jelentése azonban az eredeti jelentésnek megfelelően ma is él nyelvünkben.

A NySz adatai ennek igazolására a következő. Pl.: "Zemei daganagra fordulnak v i z k e t e g g e l " /DomC. 163./.

57. prendo /idem/

58. cutella /idem/

59. pruritus /idem/

Szójegyzékünk itt felsorol három szava szintén a viszketeg szót értelmezi különböző latin megfelelőekkel. Itt jegyzem még meg, hogy v i s z k e t e g szavunk igéből képzett névszó.

60. seb /wlnus/

A latin wlnus és a magyar seb szó jelentésre és hangalakra

nem problematikusak /vö. SchlSzej., PP., MA., GyöngySzt., VI. stb./ A szó eredete ismeretlen.

Helynévi összetételben már 1260-70-ben megtalálható - 'boy-s e b' /Wenczel VIII. 267./

Köznévi előfordulása a korabeli szótárakban találhatók. A NySz adatai seb szavunkra a következők: " Azert mennyey attya ez embert hasonla Cristishoz ew zent s e b enek czudalatos tytanyban " /EhrC. 26./; "Mw ellensegeinc feiedelme feienek s e b eibe" /BécsiC. 39./.

Jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott.

61. keles = kelés /vlcus/

A kelés fgr eredetű szó /vö. msi kol 'fölkel, kiszáll' stb./; származéka, képzett szó. A kel igéből a fgr eredetű -s képzővel alkotott névszó.

Szójegyzékeink közül csak a SchlSzej. 1970. ulcus 'keles' jelentésű szavában találjuk.

A latin szó alkalmasint az elcos görög szó származéka, és 'fekély, kelevény, gennyedtség, daganat' jelentésű.

Köznévi előfordulása a XV. sz. elejére tehető.

A NySz. adatai szerint többféle alakváltozata ismeretes: kelés, keles, kilés, kélés, kilis.

A SoprSzej. keles szóalakjának második magánhangzója egy fokkal zártabb, mint a mai köznyelvi kelés, azonban ez lehet nyelvjárási alakváltozat is. A szó jelentése nem változott az idők folyamán. Erre példa a következő adat: "Mikor valamely embernek husa borén k e l é s kel avagy var leszen" /Helt. Bibl. I./.

62. eu = ev, gennyedtség /sanies/

Az e v kihalt szó, a régi magyar nyelvben 'gennyet, éretlen vér' jelentett. A ma is használatos eves szóban ez a kihalt szavunk rejtőzik /NyUSz./ . Ha a régi szótárakat valla-tóra fogjuk, akkor azt látjuk, hogy az e v szó széles körben ismeretes volt. /Vö. SchlSzej. sanies 'e v'; PP. sanies 'e v', gennyedtség, éretlen vér'; Cal. exanio 'evet kinyo-

mom', sanies 'eu, goniedtseg, eretlen ver' MA. stb./.

Az e v köznévként a XIV. sz. végétől található szótárainkban, a nyelvtörténet során azonban elavult. Később a nyelvújítás idején élesztették fel ismét a szót. Széleskörű ismeretére a NySz. adatai szolgáltatnak bizonyítékot: "Wynak vere es e u e" /EhrC. 103/; "E w w e l es weerrel megh zerneyteenek engemet, nehez sebekkel megh tekeyteenek engemet" /FestC. 395./.

A Soprszj. 62. szavának értelmezésével befejeződik az emberi testrésznevek fogalomkörének ismertetése. A fentebb tárgyalt szavak magyar értelmezése arról győz meg bennünket, hogy szótárírónk az előtte lévő feltehetőleg osztrák -bajor eredetű szótárt nem szolgáian másolta - mint ezt már Házi Jenő is megjegyezte - , hanem biztos magyar nyelvtudással eredetien és pontosan értelmezve. Munkájának nagy értéke, hogy még az olyan talányos szót is, mint a centuplex, értelmezni igyekezett.

II. Fogalomkör

63. keral = király /rex/

A király szavunk valamely ny.-i műveltségű szláv nyelvből - alán a horvátból átvett jövevényszó /vö. horv. kral/. A magyar nyelv szókezdő helyzetben nem tűri a mássalhangótorlódást. Szavunk mássalhangzó torlódásának felbontásában az -i és az -e bontóhang vett részt.

kiral

kral

keral

alakváltozatokból a királ /király/ vált közhasználatúvá.

A Soprszj. írója a keral alakot használta. A szó végén lévő -l hang olvasata lehet palatalizált, Szójegyzékünk keral szava valószínűleg nyelvjárási változat, mert az egykorú SchlSzj. kiral, ugyanígy a MS. kyral alakot mutat. A szó jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott - legfeljebb alakváltozatokról beszélhetünk: keral, kerál, kerál, kérál, királ, király. Helynévként már 1220-ban ismeretes: "Villa K i r a l" /Oklsz./

Köznévként a XIV. sz. végén találjuk szójegyzékeinkben, majd a XV. sz. elején: "Rex impudens facie: zemermetlen orcaio kiral" /BécsiC. 153./; XVI. sz. elejéről: "Corporarum Rex: kechkek k i r a l a feyedelme" /GyöngySzt./.

64. kis keral = kiskirály /regulus/

A szó jelzős szintagma eredetére vö. SoprSzj. 1. és 63. szót. Eredeti jelentése 'királyfiu, királyocska, főember', vö. PP., MA., Cal., GyöngySzt. Finály. stb. Szótárírónk a méltóságnevek fogalomkörében a királyi család tagjainak felsorolásában valószínűleg a regulus latin szót 'királyfiu' jelentésben értelmezte. A szó jelentése nem változott a nyelvtörténet folyamán, azonban átvitt értelemben is használatos; olyan vezető emberre mondják, aki visszaél a reábizott hatalommal, "kiskirálykodik".

Köznévi előfordulása szótárainkban megtalálható. A NySz. alábbi példája is ilyen funkcióban mutatja be: "Nemely kiralyocska fő személy a sidók között" /Illés: Préd. II. 299./.

65. keraly = királyi /regalis/

A k e r a l y az -i melléknévképzővel képzett szó, melynek jelentése 'királyhoz illő, méltó, királyi' vö. PP., Ma., Cal., GyöngySzt. Ez utóbbi pontosan körülírja a szó jelentését: "Basilicus regius sine regalis dicitur: kyraly auagy kyralhoz illendeo". A királyi szavunk ma is jelzőként használatos köz-, de főként irodalmi nyelvben. A nyelvtörténet folyamán értelmezése nem változott. NySz: "királyi hazac es királyi palotac" /Com.Jan. 140./.

66. keral sag = királyság /regalitas/

Az alapszó "király", amelyhez a -ság nomen-képző illeszkedő formában, de külön írva járul. A képző eredetére vonatkozóan ld. a SoprSzj. 36. 'natis'. A képző eredetére nézve Horpácsi I. Balázs J. Sebestyén I. Lőrincze L. megegyeznek abban, hogy önálló szóból keletkezett agglutinációval.

Szerintünk és a nyelvtudomány mai álláspontja szerint is képzőnk a ség 'domb, emelkedés, térszinforma' jelentésű szóból vált szóösszetételekben az utótag jelentésének elhomályosulásával formanssá. Vita csak abban lehetséges, hogy, mint Lőrincze állítja, melyik az elsődleges a testrésznév, vagy a térszinformanév. A

A -ság képző különírására vonatkozóan Házi Jenőnek az a véleménye, hogy a Soprszj. keletkezési idejének megállapításában döntő jelentőségű.

A -ság, -ség képző tárgyalásakor felemlített alakok azonban nem ezt bizonyítják, - hiszen a BesztSzj.-ben is található külön írt alak -, a következetesség, amellyel a Soprszj. írója jár el, csak annyit bizonyít, hogy a szövegíró a képzőt még többé-kévésbé önálló szónak érezte.

A szó jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott.

67. keral ne ason = királyné asszony /regina/

A Schlszj. "királyné" alakot mutat. Itt ismét a nomen-képző -né formans különírásával találkozunk. A -né névszóképzőnk is összetétel utótagjaként, agglutinációval vált formanssá, és történetileg összefügg a ma is élő önálló nő szavunkkal. A nő formája még ma is megőrizte önállóságát, mert vegyeshangrendű összetételekben az összetétel utótagjaként /tanárnő, fodrásznő, stb./ szereplő nő szavunkhoz magas hangú /tanárnőnek, fodrásznőnek, stb./ formansok járulnak.

A -né alak azonban már összetételekben képzőként viselkedik, mert a formansok hangrendje az alapszóhoz igazodik vő. Hajdunénak, Ágostonnétól stb.

A régi magyar nyelvben a -né forma is önálló jelentéssel bíró utótagként szerepel. Még a XVI. sz.-i nyelvérzék is önálló jelentéssel bíró szónak 'uxor' fogta fel. A Soprszj írója is ebben a jelentésben használta a 'keral ne ason' szót. Bár 'királynő' értelemben is található a királyné szóalak vő.

"Szentséges királné, hívom irgalmadat" /Zr. I./9./, de a szó-környezet mégis arra utal, hogy az 'uxor' értelmezés a helyes.

Nézzük meg figyelmesen a -né kézsós szóalakok értelmezését: keral - keralne ason; casar - casar ne asson; ban - ban ne asson. Ez utóbbi értelmezés döntő, mert királynő, császárnő értelmezés még lehetséges, de a bannő méltóságnév teljességgel lehetetlen. Ezt a méltóságnevet a nő /feleség/ férje társadalmi állása, rangja után viselhette, és ebben az esetben is 'uxor' jelentése van a még önálló alakot mutató né szónak. A k i r á l n e a s o n birtokosjelzős szó szerkezet eredetileg / a király felesége/, ma képzett szó. A NySz. adata: "Az keralne azzon tehoziad gonik" /DebrC. 300./.

68. casar = császár /Cesar/

69. idem /imperator/

A két szó értelmezése megegyezik vö. SchlSzj., BesztSzj., PP., Cal., GyöngySzT. stb.

A szó valószínűleg az óegyh. szláv nyelvből való átvétel. A szláv szó eredete viszont arra mutat, hogy latin, vagy valamely germán nyelvből való átvétel.

Helynévi előfordulása 1233-ból: "De uilla C h a s a r" /OklSz./.

Köznévi előfordulása a NySz.-ben a XV. sz. elejéről: "Ymaggakuala mert a c a z a r vg parancolt uala" /BécsiC. 54./.

A szó jelentése nem változott a nyelvtörténet folyamán.

70. casar ne asson = császárné asszony /imperatrix/

A szó eredeti jelentése 'uralkodónő, úrnő' /vö. MA., PP., stb./, a GyöngySzT.-ban azonban, mint itt is 'uxor' jelentésben találjuk: "uxor: Augustus: Augustus e h a z a r n e ! Ez az adat megerősít bennünket abban a meggyőződésben, hogy a különírt n é szóalak szintén 'uxor' jelentésű. A szó jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott.

71. nodorspan = nádorispán /palatinus/

N á d o r i s s p á n szavunk tulajdonságjelzős szóösszetétel, melynek előtagja nador valamely szláv nyelvből /vö. nad dvorj 'udvar fölött álló'/ vett jövevényszó; utótagjára vonatkozóan l. majd a Soprszj 83. szavát.

Helynévi összetételben 1269-től nyomon követhető a szó: "Ascendit per Orh ad locum qui wvlo appellatur Y s p a n lesuy" /Oklsz./ Köznévként német szövegekben a XIV. sz. elejétől jelenik meg. A szó első magánhangzója egy fokkal zártabb mai köznyelvi változatánál, azonkívül a szóösszetétel utótagjában a mássalhangzótorlódás még nincs feloldva.

72. nodorspan sag = nádorispánság /palatinatus/

Nádorispánság 'palatinatus' szavunk képzett szó. Eredetére vonatkozóan l. a 71. a -ság képző eredetére vonatkozóan pedig a 36. szót.

Személynévi előfordulása 1504-ből: "Magnifici domini Johannes N a d r e s p a n f f y" /Oklsz./ Köznévi adat 1511-ből "nadrespansag" /Oklsz./

73. ban = bán /Banus/

A szó eredete vitatott. Erre nézve két vélemény alakult ki: egyik szerint a mongol-török b a j a h 'gazdaság' szóra megy vissza; a másik nézet az, hogy a b a g h a m dunai bolgár-török méltóságnév átvétele. Az utóbbi nézet valószínűbb. Köznévként megjelenik már szavunk a XII. sz.-tól: "Quonem nomina hec sunt Damos b a n" /Pannh. 27./. 1211-ben helynévként található az Oklsz-ban.

A feudális állam megszűnésével a báni méltóság megszűnt, s a méltóság megszűnésével elavult, kihalt a szó is. Ma már csak irodalmi, történeti és jogi nyelvünkben él a szó.

74. ban sag = bánság /Banatus/

A szó eredetére nézve vö. a 73. szóval, a -ság képző eredetére nézve pedig a 36. szóval.

A szó jelentése 'valakihez tartozó terület, uraság' /vö. PPB. MA; stb./ A NySz. adata: "Nador-fejervari b á n s á g o t adták jó Hunyadi Jánosnak" /RMK. IV. 29./.

75. ban ne asson = bánné asszony /banissa/

A szó eredetére l. a 73., szerkezetére nézve a szójegyzék 67. szavát.

76. hercheg = herceg /dux/

Szójegyzéktünk h e r c h e g szava sokkal archaikusabb alak, mint a SchlSzj. 481. 'dux' herceg. Szótáriródmunk adatai a dux latin szóra a következő értelmezéseket tartalmazzák: herceg, vezető, vezér, hadnagy, fejedelem /vö. PPB., MA., Cal., Sziksz., BÉ./ . Szótárirónk azonban nem ebben az értelmezésben használhatta, hanem a 'királyi család tagja' jelentéssel. A szó kfn eredetű vö. herzog/e/.

77. hercheg seg = hercegség /ducatus/

A szó eredetére nézve l. a 76., jelentésére nézve pedig a-ság, -ség képzős szavainkat. A szó személynévi megjelenése 1225-ből való: "Chomso cum filio h e r c h e c " /Oklsz./ Sajnos nem tudjuk eldönteni, hogy herceg, vagy höröcsög-e a helyes olvasat. 1240-ből való adatunk: " H e r c e g Miclous " /Pannh. 61/8./.

A NySz adatai számos példát nyújtanak köznévi megfelelőjeként a későbbi korból.

78. biro = biró /iudex/

A szó valószínűleg a bír ige származéka, de ugor és fgr eredete vitatott. Az iudex jelentése szótáriródmunkban egyértelmű. Pl. GyöngySzT. "iudex quem vna pars elegerit ante iudicem stature : B y r o eleybe allathny" /1567/.

A szó jelentése megfelel ma is használatos biró szavunk jelentésének.

Helynévi összetételben megjelenik már 1306-ban, személynévként már 1354.-ben /Oklsz./ . Köznévi elterjedése igen széleskörű, a legrégebb nyelvemlékeink is tartalmazzák.

Biró szavunk -o hangja időtartamban ^{feltehetőleg} hosszúnak hangzott.

79. biro sag = biróság /iudicatus/

A szó eredetére nézve l. a Soprszj. 78. szavát, alakjára nézve vö. -ság, -ség képzős szavainkkal. Jelentésére nézve Horpácsi I. rendszerezését figyelembe véve a gyűjtőnevek csoportjában a./ pont alatt helyezhető el, és 'társaságot' fejez ki. A latin szó iudicatus jelentése ma is biróság.

80. itelek = ítélet /iudicum/

Az itelek szavunk az ítélet elírása lehet. A szó jelentése : 'bírói ítélet, végzés, döntés'. A jelentés egyöntetűségét bizonyítják szótáraink: PP., MA., GyöngySzt., Burián, stb. A szó eredete ismeretlen, bár Bárczi SzófSz. szerint van fgr származtatása is, de ez nem fogadható el.

A GyöngySzt-ben a következőképpen jelentkezik szavunk: "cū in potestate iudicus est pro opinion Vegeszhetetlen i t y - l e t, kinek vegeszese: ki mondasa megh az Igazhlato byronak akarattyaba wacion".

A Soprszj. ítélek szava az -et képző segítségével igéből képzett főnév / a képzésre analóg példa: járat, főzet, stb./ Jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott.

81. vayda = vajda /vayuoda/

Szavunk valamely szláv nyelvből, talán az óegyh. szláv nyelvből való átvétel. /Vö. voevoda 'hadvezér'/. A szó jelentése a feudális állam szervezetével kapcsolatos tisztség. A társadalmi fejlődés során a báni funkció megszűnésével egy időben a tisztség eltűnt, az azt jelölő névszó pedig kiveszett. Megtalálható azonban irodalmi, történelmi nyelvünkben, valamint a cigányság nyelvében ugyanezzel a jelentéssel.

Személynévi előfordulásal2 1209-ből való: "Benedicto voyvoda" /Oklsz./

82. vayda ság = vajdaság /vayuodatus /

A szó jelentésére vö. a -ság, -ség képző eredetével foglalkozó szavainkkal. Előfordul a XV. sz. elejétől szójegyzékeinkben. A NySz. sok adatot közöl a szóra.

83. espan = ispán /comes/

A SchlSzj. 486. szavában az ispán' comes' már a ma is használatos i-s hangalak jelenik meg. A Soprszj.-ben egy fokkal nyíltabb alakot látunk. Nyilvánvalóan a s p a n szláv szó ejtés-könnyítésében párhuzamosan vett részt az i-, és az -e hang. Tehát a két szójegyzék ispan, espan alakjai nyelvjárási alakváltozatai egymásnak. A megállapítás mellett szól az is, hogy a Soprszj. szavainak magánhangzóá általában egy fokkal zártabb

formát mutatnak, mint SchlSzej. hasonló szavai. A
Az ispán szó eredetére Knieszsa I. magyarázatát fogadjuk el,
mely szerint a szláv župan szóból származik. Meg¹van a szó
az óegyh. szlávában, az óhorvátban, ószlovénen: első adata
777-ből való. A szláv szóról több vélemény ismeretes, egyik
szerint avar-török eredetű méltóságnév. A származtatás gyön-
gége az, hogy megfelelő méltóságnév a törökben nincs. A másik
magyarázat szerint eredeti szláv szó volna, és a cseh 'pan'
ur szóval függne össze.

Kérdés azonban az, hogy a magyar ispán egy szláv župan~span
alaknak az átvétele-e. Knieszsa maga is először az ispán ala-
kot a nádorispán szláv szintagma elvonásának eredményeként
magyarázta. Most azonban újabb magyar szintagmából magyaráz-
za az ispánt, mely szerint a szláv župan két hasonló funkci-
óju méltóság nevében lehetett használatos: mégpedig a vári
- zsupán és udvari-zsupán. Mindkét szintagma első tagján az
-i még tövéghangzó. A vári-zsupán, udvari-zsupána összetétel-
ben a két-nyíltszótagos hangtörvény érvényesülése követke-
ztében a szintagmák utótagjának első magánhangzói kiestek:
vári-spán, udvri-spán, majd a szók tövéghangzójának lekopá-
sával és a szavak tagolódása következtében a span, illetve
ejtéskönnyítő hang beiktatódásával i s p á n , e s p a n
alak vonódott el.

Az ispán alak elvonását társadalomtörténeti tények is bizonyít-
ják. A várispánság ugyanis - mely alakból elvonódhatott az
ispán szó- a feudális állam politikai és gazdasági szerveze-
tének egyik legfontosabb intézménye volt. A várispán a vár-
uradalom gazdasági ügyének intézője, háború esetén a vár-job-
bágyok vezetője volt. A várispánság fokozatos megszűnésével
párhuzamosan vonódhatott el az ispán szóalak, Mint állami funk-
ció a várispánság megszűnt, de az egyik funkció " gazdasági
ügyek intézője " egészen 1945-ig megmaradt, miáltal a szó -
némileg módosult jelentéssel - a feudális birtokrendszer meg-
szűnéséig fennmaradt. A szó /módosult/ ispán jelentése nap-
jainkig közismert. Szótárírónk véleményünk szerint 'állami
tisztviselő' jelentéssel értelmezte a szót.

A szó első megjelenése 1269-ből helynévként: " y s p a n le-

su" /Oklsz./ A NySz. köznévi adata 1526-ból: "Dragffy Janos Belthewkj Keoszepseo solnok warmegyenek es karaznanak valo I s p a n y a".

84. espan sag = ispánság / comatus /

Comatus a comitatus torzított alakja lehet. /Vö. SchlSzj./
A szó eredetére nézve a 83. szó ad magyarázatot. Az e s p a n -
sag szó alakját tekintve pedig l. a -ság, -ség képzős szava-
inkat.

85. ispan ne asson = ispánné asszony /comitissa/

A szó feltehetőleg 'uxor' jelentésű. Eredetére nézve vö. 83.
szóval, a szó alakját tekintve pedig l. -né képzős szavainkat.
Szójegyzékírónk a 83. szót espan alakban írta, itt pedig is-
pán alakot használ. Ebben előbbi feltevésemet látom igazolt-
nak, hogy az ispán, espán alakok nyelvjárási különbséget mu-
tatnak, mert hiszen a szótáríró tanítómaster, vagy diák lévén
mind a két alakot ismerte.^{het}

86. porcholab = porkoláb /castellanus/

A porkoláb szavunk kfn 'burgräv/e/' várnagy, várgróf jelenté-
sű jövevényszó. Eredeti jelentésben a következő szótárainkban
találhatjuk: PP., MA., Cal., GyöngySzT., stb.

A Soprszj. írója is valószínűleg ebben az értelemben értelmez-
te a castellanus latin szót.

Személynévként megjelenik már 1368-ban /Oklsz./ köznévként
azonban csak a XV. sz. elejétől hozzák szótáraink.

Jelentésére nézve a NySz. adatai nem hagynak kétséget: "Mykorán
en ezeket meg mondtam volna az chazar p o r c o l a b yanac,
legottan ketteot kevlde az ev zolgay kezsevl" /DomC. 228./

"Vala Dyosgewrben egy mag biro p o r c o l a a b" /ÉrdyC.63o./

Személynévként előfordul már 1368-ban 'burgvoqe' jelentéssel:

"Stephanum dictum P u r k u l a b" /Körmend III/2. ör.2o./

A szó jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott. A szó
jelentése ma 'rabtartó, börtönőr'. A két jelentés egymástól
látszólag távol van, azonban a castellanus a középkorban már

felvehetett a maihoz közelálló jelentést. Ugyanis a feudális anarchia idején egy-egy földesúr, várúr valóban rabtartó volt, így lehetséges, hogy a névszó a várúr eme tetteinek jelölésére ment át, s ezen az úton vált később a rabtartók, börtönőrök foglalkozásának jelölőjévé.

87. herseg = érsek / archiepiscopus /

A latin szó eredete a görög archiepiscopus 'érsek' jelentésű főnévre megy vissza, hozzánk valószínűleg bolgár közvetítéssel került. A szó jelentése latinban 'fő-püspök'. Jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott. Az érsek a mai magyar nyelvben is a püspök^{ek} feje, vezetője, 'fő-püspök' jelentéssel él. Első megjelenése 1299-ből való, helynévi összetétel: "De uilla E r s e k " /MonStrig. II. 474/.

Köznévi előfordulása a XV. sz. elejétől ismeretes: Schl., SoprSzj. A későbbi korból a NySz. számos példát hoz.

88. pispek = püspök /episcopus/

Szójegyzékünk pispek szava a mai köznyelv püspök szavának illabilis alakpárja, feltehetően a maga korában is nyelvjárási változat volt. A szó jelentése a mai köznyelvben is ezzel egyezik meg.

Eredete végső soron görög. Azonban az már kevésbé világos, hogy a horvát-szlovén biskup 'ua' vagy az ófn.-óbajor piscop, piscop 'ua' átvétele-e. Szavunkat érdekessé teszi az, hogy sem a SchlSzj., sem a BesztSzj.-ben nincs meg, ami arra mutat, hogy szótárírónk az előtte lévő mintát kiegészítette.

Köznévként először a XV. sz. elején fordul elő /SchlSzj.SoprSzj.. Alakváltozatai: pispek, /EhrC., VirgC./; pypok /CzehC., WinklC. Püspek /MA./.

89. p̄epost = prépost /prepositus/

Prépost szavunk a latin prepositus közvetlen átvétele. Jelentése változatlan, hangalakja azonban a két ↑ nyíltszótagos tendencia érvényesülése következtében az -i kiesésével és az -us

latin végződés elhagyásával módosult.

Helynévi összetételben már 1297-ben megjelent: "Auas terras
P r e p o s t felde " /Oklsz./;

Köznévi előfordulása a XV. sz. elejére esik.

90. remethe = remete /eremita/

Remete szavunk valószínűleg az olasz romito 'ua' alakváltozatának /vö. remita, rimita 'ua' / átvétele. A szó jelentése 'pusztában lakó, valdbruder, anachreta'. Ma is használatos ebben a jelentésben, de jelentésbővüléssel 'visszahúzó, társaságot kerülő ember' értelemben is használatos.

Első előfordulása a szónak helynévként 1240-ből való: "In Cenobio Sancti Iacobi qvd wulgo R e m e t e dicitur " /Pannh. 61/8./.

Köznévi előfordulása a XV. elejétől szótárainkban megtalálható /Schlszj., Soprszj., PP., MA., stb./

A NySz. adatai a remete szó jelentésére: "Mynd zent r e m e t h e e k ees baraatok imaadjatok eröttem " /CzehC. 51/; "Ez nemes embernek hazához közel valo puztaba lakozik vala eg r e m e t e " / BodC. 27./.

91. remete /vicarius/

A vicarius latin szó értelmezése szótárírónk figyelmetlenségéből eredő elírás lehet.

A vicarius helyes értelmezése 'helyettes, helyettesítő, egyházi főember helyettese'.

92. Barath feyelmec = kolostorfőnök /prior/

A Schlszj.-ben a prior magyar értelmezése hiányzik. A szó birtokosjelzős szintagma /jelöletlen/. A szintagma utótagjának írásképe - feyelmec - a szótáríró figyelmetlenségéből történt elírás. A feyelmec alak az íráshibáknak azon csoportjába tartozik, amelyben egy szótag kimaradása következik be: a szó belsőjében a mássalhangzó azonos magánhangzók között áll, - feyelmec - és az író vagy másoló az első magánhangzó leírása

után úgy folytatja a munkát, mintha már a második magánhangzót írta volna /feyelmec/.

A szószerkezet előtagja: barát - valamelyik szláv nyelvből /vö. óegyh. szl. brat 'ua'/ átvétele. Lehet, hogy két különböző átvétellel van dolgunk: a/szerzetes? b/ barát /Freund/. A szerzetes jelentés azonban a magyarban is kialakulhatott. A szó többesszámban szerepel, holott a prior csak 'barát-fejedelem, barátok fejedelme' lehet. A szó tehát elírás. A szó jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott. A NySz. adatai a szó jelentésére: "My ketten hostyansbely vr syra b a r a t o k nak zegensegen" /EhrC. 8694./; "Az b a r a t o k harangja teged hiu" /VirgC. 104./.

93. apach = apáca /munialis/

Apáca szavunk valamely római katolikus szláv nyelvből való átvétel /vö. szerb-horvát apatica 'ua'/, végső soron a görög eredetű abbatissa szóból ered.

A szó helynévi előfordulása a XIII. sz.-ra esik: "Iuxta uam publiam que procedit ad a p p a c a falua" /Pannh. 14/B. Wenzel II. 265./.

A NySz adata: "Az predicator szerzetbely soror a p a c h a volt" /MargL. 28./. A magyar apáca és az eredeti szerb apatica szók hangalakjának eltérését a két nyíltszótagos tendencia hozta létre.

94. sostra = szesztra, nővér /benege/

A latin szó helyesen benigna lehet. A szó jelentése nővér, nőtestvér.

95. nemes = nemes /nobilis/

A nobilis latin szó 'nemes' értelmezése szótárirodalmunkban általános /vö. PP., MA., Cal., GyöngySzt., stb./. Szavunk a n e m főnév fgr eredetű -es melléknévképzővel képzett származéka, amely a nyelvtörténet folyamán főnevesült. A n e m főnév talán iráni /alán/ eredetű, megfelelője nem mutatható ki, de kikövetkeztethető az összet nemyg 'mag' jelentésű főnévből. A 'mag-nem' jelentésmegfelelés lehetséges, az összet

szó rokonságát tisztázni kellene azonban az iráni nyelvekben. A szó első jelentése személynévként 1231-ből: "Quorum nomina sunt hec n u m u s" /Oklsz/ Köznévi előfordulására a NySz. számos adatot közöl: "Ez nómos ember felesége nek mico-ron eliott volna sz ó zilese, nag kent szenued vala" /NádC.483./

96. poreMBER = pór ember /ignobilis/

A szó tulajdonságjelzős szóösszetétel, melynek előtagja, a régi bajor paür 'paraszt'; ófn. Bauer 'ua' átvétele, jelentése pedig a magyar szótárirodalom vallomása szerint 'ismeretlen, nem nevezetes, alacsony származású, paraszt'. /Vö. PP.,

MA., Cal., GyöngySzt./ A szó - a 'nobilis' jelentéssel ellentétben - a lakosságnak azt a csoportját jelöli, amely életkörülményeinél és társadalmi állásánál fogva családfáját nem tudja kimutatni /tehát nemét, nemzetségét nem ismeri/.

Az összetétel utótagja fgr eredetű szó.

Szótárirónk feltétlenül 'paraszt' értelemben használta a poreMBER szót, ezt igazolja az is, hogy utána a parasztság életkörülményeit ismertető szavak következnek.

A szó személynévként megjelenik 1211-ben: "In uilla Beseneu hic sunt ioubagienes Euzen P o u r " /Pannh.Tih. I/5./.

A NySz. újabb adata a por szóra: "Quincianus n e m t e l e n p o o r vala" /CornC. /.

97. folnag = folnagy /villicus/

A szó jelentése általában 'majorosgazda', de szójegyzékirónk feltétlenül 'falunagy, bíró' jelentésben használta. A szó jelöletlen birtokosjelzős szóösszetétel, melynek elős tagja 'fol' - a falu szavunk tövét mutatja. A szó eredetét is csak falu szavunk eredetén keresztül tudjuk megvizsgálni. Erre vonatkozóan két nézet ismeretes a nyelvtudományban. Az egyik az, hogy a falu ugor eredetű töből /vö. msi pawl 'ua'; chti pokhyl 'ua'/ ered. A másik vélemény szerint a falu és fal névszó összefügg a fal igével, ez esetben jelentése 'csoport' lenne. Az utóbbi nézet Pais Dezső /MNy. XXVII. 244./ cikkéből ismeretes.

A fal igével kapcsolatban Szinnyei a népnyelvi "falka, falatka, darabka" szót veti össze. Melich a falka 'Stück és folt'

szavakat veti össze a magyar Falka meg folt személy- és helynevekkel. Szarvas G. úgy vélekedik, hogy a falka és folt szavaink jelentésbeli találkozásuk alapján egybetartoznak. Mindhároman megegyeznek abban, hogy a fal ige fgr eredetű. Pais D. tovább építi a gondolatot, és azt mondja, ha a fal ige fgr megfelelőinek jelentését tekintjük, akkor mintegy szócsalád alaptagjával egy ige-névszóval számolhatunk, melynek értelme a következő 'az evésnek, főképp az állati evésnek az a módja, amelyet a foggal való tépés jellemez'; az ilyen evésnél keletkező rész a f a l a t . Feltevését ilyen értelmű személynevekkel is támogatja: Konstantinos Porphyrogenetos De administrandó imperio 40. fejezetében megemlíti, hogy Árpád unokája követként Bizáncban járt, kinek nevét feljegyezték. A név görög hangalakjából egy falicsi - fali, fiának nevéből pedig, ki szintén ott járt Jelek, Jele 'ehető, izes, izletes' igenevet következtetünk ki. Pais szerint a fal igenévszóból falka névszó alakult. A nomen-verbumnak deverbális -t képzős származéka a folt, és a falt is /vö. halt - holt./. Az evésnél keletkezett darab értelméhez csatlakozott még 'általában, darab rész' jelentés is. Pais a föld igét is bekapcsolja a fal rokonságába. A föld ige ugyanis nem más, mint a fal ige föld gyakorítóképzős alakjának hangváltozata, amelyet nyelvtörténetünkben jelentkező faldoz, faldos, stb. ugyancsak gyakorító továbbképzetekből elemezhetjük ki.

1400-óta ismerjük a régi nyelvben a f o l n a g y 'villicus, verwalter' szót. Ez pedig nem más mint a Székelyföldön 'f a l u b í r ó j a ' értelemben használt fohnagy. /MTSz./ Felsorolják az ugyanoda való Bethlen f a l a , Só f a l a , helyneveket. Majd egy 1245-ből való F o l w y n e /Cod. Dipl. VII. 3./, azaz F o l v e n s személynevet közöl. Ez a f o l , f a l , a fal igenévszóból lett mégpedig úgy, hogy azt emberi közösségek részeire társadalmi képződményekből elkülönítés, szétválás útján létrejött alakulatokra vitték át. Pais tanulmánya szerint a fohnagy szavunk előtagja ugor eredetű és összefügg a fal igével és ez esetben jelentése 'csoport', a falunagy pedig 'csoport, település vezetője, falu bírója'. Véleményünk

szerint ebben a jelentésben szerepel szójegyzékünkben.

98. falu /villa/

A szó eredetére nézve /vö. 97. folnagy / szavunkat. Jelentése nézve pedig a latin villa és a magyar falu a szótárirodalom tanúsága szerint megegyezik.

99. falus = falusi /villanus/

A villanus latin szó értelmezése világos és egyértelmű: 'jobbágy, falusi ember' jelentéssel bír. /Vö. Bartal:/ Ha összehasonlítjuk a SchlSzj., BesztSzj.-et a Soprszj-el, érdekes megállapításra jutunk. Az előbbi két szójegyzék másolója figyelmen kívül hagyta azt az egyszerű ténnyt, hogy a fogalomkörnek megfelelően a f o l n a g y 'falusi előljáró' szón kívül a falu egyéb néprétegéről is említést tegyen. Feltételezhetjük, hogy az eredeti sem tartalmazott a villa 'falu' és a villicius 'folnagy' szókon kívül egyéb ide vonatkozó szót.

A Soprszj. írója azonban a fogalomkört kiegészítette a szójegyzék adatait a villanus 'falusi ember, jobbágy' jelentésű szóval. A falus névszó képzett szó, mely fgr eredetű falu főnévből a szintén fgr eredetű -s melléknév képzővel alakult. Köznévként először szójegyzékünkben fordul elő. Személynévként 1420-ban a Marton f a l u s y /Muz. Kapy/ családnévben bukkanunk rá. A NySz adatai is bizonyítják a falus szó fentebbi értelmezésének helyességét. Pl.: "Minden jóakaromat és f a l u s feleimet köszöntöm." /TörtTár XIX. 220./

A szó 'possessionatus' jelentésben is használatos. "Wadnak sok Wrak, nemesek ees az orszagh bely f a l u s emberek kewzwl kyk az kiraly iussath az az igassagat gonozzwl magoknak thwlaydoneytottak." /TörtTár. XIX. 220./

100. varas = város /urbs/

A latin szó értelmezése helyes vö. SchlSzj., PPB., Bartal? Fianály. A BesztSzj. nem tartalmazza.

A v á r o s a vár főnévnek fgr -s melléknévképzővel ellátott származéka. A vár főnév a SzófSz. szerint alkalmasint iráni eredetű és visszavezethető az ó-perzsa v a r a és a közép-

perzsa v a r 'fal, épület' jelentésű szavakra, bár a közvetítés útja nincs tisztázva. Város szavunk már az 1055-ben kelt Tihál-ben is megtalálható helynévi összetételben. Mint helynév, illetve helynévi származék ettől az időtől kezdve igen gyakori. Köznévként a GyulG1.-ban /XIV. sz. e.f./ találjuk először: "Jerusalem varasanac tistes fugadatia" /OmOlv. 137./ A GyöngySzT. 1325. sz. adata város szavunkat a következő alakban mutatja: "Az uyz melleth valo v a r o s o k", "A v a r a s előtt valo harch /Bellum quod ante vrbem geritur/". A NySz adata: "9 raka nag erőse9 varast" /BécsiC. 11./ A szó jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott.

101. varasbiro = városbíró / ciuis /

A civis jelentése 'polgár' vö. SchlSzj., PPB.. Szótárírónk talán figyelmetlenségből - hiányosan írta le a ciuitas szót, mely városi méltóság' jelentéssel bír-vö. PPB., MA., stb. Szójegyzékünk v a r a s b i r o szava alárendelt, birtokosjelzős szóösszetétel. A szószerkezet előtagjára nézve vö. a loo. szót! Az összetétel utótagja a bír ige melléknévi igenév-képzős származéka. A bír ige származtatása bizonytalan, a SzófSz. szerint kétféle egyeztetés is lehetséges: 1./ ugor eredetű, vö. vog. p e r m 'elbír, lebír' az egyeztetésnél azonban súlyos hangtani nehézségek vannak. 2./ fgr eredetű, vö. vog. v e r m 'bír, kibír, elbír' zürj. v e r m y 'ua', votj. v o r m y 'ua'. Ennek az egyeztetésnek még súlyosabb nehézségei vannak.

Helynévi összetételeiben már 1306-ban és 1359-ben előfordul. Az OklSz. személynévként 1354-től tartalmaz szavunkra adatokat. Köznévi előfordulását XIV. sz. végéről és XV. sz. e.f. tehetjük.

A szó a nyelvtörténet folyamán ebben az alakjában és jelentésében maradt fenn - a tisztség eltűnéséig.

102. varas = város / ciuitas /

Ha a civitas szót összevetjük a mai civitatula 'mezőváros' jelentésű latin szóval, a két szó jelentését eltérőnek látjuk.

Azonban MA. és PP. szótárában a civitas szó 'mezőváros', 'városka' jelentéssel találjuk. Ennek birtokában kimondhatjuk, hogy a Sopr. és a SchlSzj.-ben előforduló ciuitas a szójegyzékek keletkezésekor 'm e z ő v á r o s' jelentésű szó volt. E feltételezés helyességét igazolja az a tény is, hogy a magyar város szó már fenntebb /SopSzj. 100./ 'urbs' jelentéssel szerepel. A NySz adatai v á r o s k a szavunkra: "Menünk imez varaskaba, hog ott is predikallak" /Sylv. UT. 1:51/ "El menuen az környul valo varaskaba és falukba vegyenec magocnac kenyeret" /Kár.Bibl. III. 36/b/. A v a r a s szó második magánhangzója a mainál egy fokkal nyiltabban hangzott - ez lehet nyelvjárási sajátosság is.

103. es-pulgar = polgár-esküdt /iuratus/

Es-pulgar szavunk Haluszká Margit szerint /MNYTK. 68./2/ diktálásból eredő elírás lehet, mely esetben 'auch, etiam, quoque' jelentésű szavakkal van dolgunk, a szó e s előtagját illetően. Ennek a fejtegetésnek azonban ellentmond a latin iuratus, amely 'esküdt polgár, város bírása, városi tanácsnok' jelentéssel bír. /Vö. PP. SchlSzj. 512. Bartal stb./ Feltehetjük tehát, hogy a SoprSzj. e s - p u l g a r 'iuratus' szava jelentésben megegyezik a régebbi és mai 'esküdt, városi tanácsnok' jelentésű szóval. Ezt a feltevésünket igazolja a SchlSzj. 512. iuratus 'eses' szava. Kétségünk csak abban merülhet fel, hogy a szószerkezet előtagja e s 'es, is, üs, ös' fgr eredetű 'öregapa,' jelentésű főnévvel azonos-e, vagy eskü szavunk e s - szótövével. Az e s szavunk eredetét és jelentését illetően vö. vog. äcyi 'öregapa', osztj. asji 'atya' és a finn ise 'ua'. A szóösszetétel utótagját pulgar az ófn. burgari, bajor burgari, kfn. burgare 'polgár' egyike legrégibb jövevényszavainknak.

A SoprSzj. pulgar szavának a u -hangja egy fokkal zártabb alakat mutat, mint a mai velaris középnyelvállásu o-hang polgár szavunkban.

104. tur wenerte, esses = törvényértő, esküdt /sequester/

A SchlSzj. 513. szava tervenerte értelmezéssel látja el a se-

quester szót, a BesztSzj. pedig meg sem említi.

A törvényértő 'esses' szóra Bartal szótárában találtam megnyugtató értelmezést, mely szerint a latin sequester 'békéltető' jelentésű szó. Ennek alapján kimondhatjuk, hogy a Soprszj. sequester szava törvényértő, esküdt, békebíró' jelentéssel bír. A fentiek ismeretében mostmár megerősíthetjük a Soprszj. 103. szavának es-pulgar 'iuratus' jelentésének azon értelmezését, mely szerint a iuratus 'esküdt polgár, szavazati joggal bíró városi tanácsnok'.

Törvényértő szavunk birtokosjelzős szóösszetétel, melynek előtagja a t ö r v é n y honfoglalás előtti török jövevény szó. /Vö. türk t ö r ü 'szokás, szokásjog'/ A szó megfelelői kimutathatók az uz, kiposak, turki jellegű nyelvekben is /Szófsz./ Bározi szerint árja származtatása a szónak kevésbé valószínű. A törvényértő, esses szavunk elavult szónak tekinthető.

105. lok = lak /predium/

A Soprszj. és a SchlSszj. predium 'lok, telek' jelentésű szavai a mai lak jelentést tekintve eltérő értelmezésűek. A Soprszj. lak szava valóban távol esik a mai lak, lakás jelentésű szótól. Ha azonban figyelembe vesszük PP., MA., Bartal predium szavainak 'major, örökföld, puszta, jószág' értelmezéseit, akkor világossá válik, hogy szójegyzékünk l a k szava sem a mai értelemben vett lakást jelentett, hanem gazdaságilag művelt földterületet, telket. Megállapításunkat erősíti meg Benkő Lóránd cikke. "A lok mint térszínforma névről" /MSy. XLIV; 52;/. A Szófsz. szerint is lok szavunk azonos azzal a szláv lok, loka ujszláv loka, look, luko, luka 'ív, hajlás, félkör, gödör, r é t, mocsár' szóval, amely alapján véve a lonka, lanka közsónak is alapja.

Míg a lok azonban csak székely tájszó, addig a lonka, lanka az egész nyelvterületen ismert; 'lejtő, hegyoldal, gyangén öblösödő, vagy nyergesedő fensík, vízmelletti nedves rétből gyümölcsös' térszínformánévi jelentésben. Wichmann szerint a szónak jelentésére és hangalakjára nézve megfelelői lehetnek a cser. l a . k 'gödör, mélyedés, völgy' és a finn lukko 'barázda, rovátka, mélyedés, hely, völgy'. Pais kiegészítve Wichmannhoz teszi még, hogy a lok nem más, mint hangalaki és jelentéstani megfelelője a lyuk, luk, lik szónak, melyhez

figr megfelelésül a finn laukko 'nyílás, rés' és a finn lauku 'lyuk, nyílás' vehetők fel.

Nyelvünkben nyelvjárási változatként l i k u alakban jelenik meg először: r u o z l i k u /Tihál./ A nyelvtörténet is emellett tanúskodik, hogy l a k és t e l e k szavunk jelentése egyaránt művelt szántóföld, majorság, rét stb. jelentésű. Az OklSz. adataiban is a lok és a teluk köznévként váltakozva fordul elő. 1095: "Inde ad culmen quedit wuod uocator Migiste a quo per medium ruris quod dicitur t h e - l u c h itur ad lapinum montem". 1093: "Hec igitur sunt nomina prediorum v i l l o c". 1095: "Quintus predium quod dicitur Ketel l o c a." A fenti példák meggyőzően bizonyítják, hogy a SchlSzj. telek és a Soprszj. lok szava egyképen mezőgazdaságilag művelt területet, esetleg lapályos szántóföldet jelent.

106. porosto = porozló /pristaldus/

Szójegyzékünk porosto szava régebbi változata porozló szavunknak. A latin pristaldus pedig alakváltozata a prestaldus-nak, melynek 'törvényszolga, város szolgája' a jelentése. /Vö. Sziksz!/ Porosztó - porozló szavunk valamely szláv nyelvből, feltehetőleg a horvátból került nyelvünkbe /vö. horvát pristav 'törvényszolga'. Megfelelői magvannak az óegyhszl., bolgár, lengyel, szlovák, orosz nyelvben.

Porozló szavunk helynévként már 1200 körül ismeretes: "A flumio Istoros usque a castrum Porozlou" /An. 32./ Személynévként 1296-ban szerepel először: "Jacobi filii Porozlou" /OklSz./ A NySz adatai a következők: "A porozdo erőssen vuolta uala" /BécsiG. 25./ "Megharaguan ő vra, ada őtet p o r o z t o knac" /MünchG. 48./.

Porozló szavunk elavult szó, legfeljebb irodalmi archaizmusként jelentkezik.

107. berten = börtön /preco/

A Soprszj. berten, börtön és a ma is élő börtön szó között jelentésbeli eltérés van. A börtön szó mai jelentése 'fogház, fegyház' és talán elvonással keletkezett a börtönház alakból.

A preco 'b e r t e n' jelentése eredetileg és szójegyzékünk keletkezésének idejében is ' s z o l g a ' volt. Ezt igazolja a SchlSzj. 516. szava az előtte lévő 515. szóra idem-mel való hivatkozással. /Vö. még MA., PP., Sziksz., Bartal: praeco 'szolga'/.
A szó eredete ismeretlen. Első köznévi előfordulása a Königsbergi Szj-ben található. A NySz adatai is igazolják, hogy börtön szavunk eredetileg foglalkozásnév volt: "Az hóhért vagy az b e r t e n t rut, bővséges, szárközépig lenyult lompos plundrába oltortette" /MA., SB. 233/.

108. varalat valo varos = vár alatt való város /suburbanus/
Suburbanus szavunkat sem a BesztSzj. sem a SchlSzj. szókészlete nem tartalmazza. A szó a vár alsó, illetve külső város részét fejezi ki körülírással, melyet ma alsó, vagy külső városnévvel jelölnénk. A vár alatt való város szavunk jelzős szószerkezet, az egyes szavak eredetére nézve l! vár, város.

109. magar = magyar /ungarus/

Ungarus, hungarus ' m a g y a r ' nép-nevet jelölő szavunkat a BesztSzj. nem tartalmazza. Szótárunk írója vagy másolója tehát önálló művet alkotott. A szó alakváltozatai: mager, moger, megyer /DebrC. 526./ Szerkezetére nézve szavunk elhomályosult szóösszetétel, melynek előtagja a SzófSz. szerint m a g y , eredetére nézve ugor, de feltehetőleg fgr szó /vö. vog. mansijji 'obiugor' illetve 'ember'. Megfelelése azonban a finnben kérdéses. A szó utótagja: e r vagy a r /eri/, Bárczi szerint kétféle eredeztetése is lehetséges. 1./ valamely török nyelvből, 2./ fgr-ból. Mindkét egyeztetés esetén a férfi szó utótagjával azonosítható vö. pü-eri. Magyar szavunk már 900 körül előkerül arab szövegekben /OmOlv. 2./ Görög szövegekben pedig a X. sz. közepe táján /OmOlv. 8./. A XII. sz.-ban Anon. - Gestájában találkozunk vele mint "moger" népnévvel.

Helynévként 1252-ben : Megerfalva /OklSz./ A NySz adatai: "Zenth

yatwan kyraly magyaroknak apastala " /KeszthC. 467./ "Az e -
gyic firfiunac Hunor vala a neue, a mosodionac Magor vala ne-
ue, kiktol az m a g y a r o o fel neueztetnec" /Hofgr. 4o./
A szó jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott.

llo. magyar ország = Magyarország /vngaria/

Szójegyzékünk földrajzi neve 'Ungaria' Magyarország első he-
lyen áll a földrajzi nevek felsorolásában. Nem valószínű,
hogy az eredetin is - amely feltehetőleg egy osztrák - bajor
előzményre vezethető vissza - elsőként következett volna. Né-
mi patriotizmust kell látnunk szótárírónk eme ténykedése mö-
gött. Magyarország szavunk jelzős szóösszetétel, melynek elő-
tagja m a g y a r eredetűre nézve vö. Soprszj. 1o9. Utótag-
ja pedig u r főnév -ság képzővel képzett származéka és az
u r u s s á g, u r s s á g alakváltozata. /Vö. HB. OMolv./.
A szó a nyelvtörténet folyamán nem változott.

Szójegyzékünk keletkezésének idejében a szóösszetétel második
tagjának o r s a g -a- hangja feltehetőleg egy fokkal sár-
tabban hangzott, ill. illabiális -a- lehetett.

lII. gerég = görög /grecus/

Grecus ' g e r e g ' jelentésű szavunk a korabeli szótáriro-
dalom alapján a görög népnevet jelöli. /Vö. SchlSzj. 519. /
A latin grecus a graecus eltorzított alakja. /Vö. Fındly.Bé;/
Szójegyzékünk gerég szava az ó-orosz, vagy ó-bolgár gr^{bk}_b
'ua' átvétele. A jövevényszó még a honfoglalás előtt került
nyelvünkbe. Végző elemzésben a latin graecus-ra megy vissza.
Gerég szavunk magánhangzója illabiálisak, amely arra enged kö-
vetkeztetni, hogy a szótár keletkezésének területén kevésbé
érvényesül a labializáció tendenciája.

A szónak több alakváltozatát ismerjük: gerég /JordC. 474. /
gevrek /MarL. 46./ gorog /Helt. Kron. 9./

Köznévként igen korán jelentkezik. A BesztSzj. már melléknévi
jelentésben tartja számon. Személynévként 1463-ban fordul e -
lő Georgio g e w r w g h á i c t o /Oklsz./ A NySz szín -

tén népnévi jelentésben közöl adatot: "Zent Katherina geregekaek ekesege /KeszthG. 447./

112. orsaga = országa /greCIA/

A SchlSzejben a greCIA szó gallicia néven szerepel, mely elírás lehet. Azonkívül a greCIA 'ország' jelentés is értelmetlen volna, ha kiemelnék a szót fogalomköréből, illetve szűkebb környezetéből. Ugyanis a greCIA szó környezetét kell vizsgálat alá vetnünk, s csak így dönthetünk a jelentést illetően érdeklődésesen. A Soprszej. 109., 110., 111. ill. a SchlSzej. 120. 121. szavai azonban eligazítanak bennünket, mely szerint szójegyzékünk 111. grecus 'görög' jelentéséhez szorosan kapcsolódik a 112. greCIA 'görögök országa' jelentés.

A szó eredetére vonatkozóan l! Soprszej. 111. o r s z á g a szavunk birtokos személyragozott alak, melynek az egyes szám harmadik személyű - a ragja a fgr kori egys. szám harmadik személyű névmásból alakul. A szó hangtani problémáit l! a Soprszej. 110. A szó jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott.

113. sasu = szász / saxo /

A SchlSzej. 522. saxo latin szavunkat 'saz' /szász/ értelmezésben tartalmazza. Ez ismét arra enged következtetni, hogy szótárunk keletkezési területén és idejében nem érvényesültek a korabeli hangfejlődési tendenciák. /Tővéghangzók lekopása/. Ennek eredménye képpen feltehetjük, hogy szójegyzékünk sasú /Szászu/ szavának - u hangja megőrzött tővéghangzó. /Vö. falu, hamu /

A s z á s z népnév Bározi SzófSz. szerint a középnémet sassee 'ua' átvétele. Szászu szavunk -a- hangja valószínűen illabiális -a-nak hangzott.

Helynévi összetételekben igen gyakori. 1382-ben kelt adat: Peruenit in E a z halm /Oklsz./ Személynévi adat 1329-ből : nicolaus dictus Zász / Oklsz./

114. orsaga = Szászország /saxonia/

E szónál ismét szójegyzékünk, vagy másolónk azon következe-

tes eljírásával találkozunk, amelynek magyarázatára valamint a szó jelentésére vö. Soprszj. 112. *Grecia* 'görögök országa'.

115. lumbard = lombárd /lumbardus/

Lumbard /lombard/ a germán népek egyik csoportjának neve. Az Észak - Itália területén fekvő Pó síkság germán eredetű lakosságának neve, mely mára egészen elolaszosodott.

A szó eredete ismeretlen. Szójegyzékünk lumbard szavának -u- hangja egy fokkal zártabb, mint ezt a SchlSzj. 522. szavánál láthatjuk.

116. orsaga = ország /Lumbardia/

A 'lombardok országa' /lombardia/ az olaszok által lakott Pó síkságban és az Alpok közötti terület. Észak-Olaszországnak ezt a területét a népvándorlás idején előbb a keleti gótok, majd a longobardok szállták meg. Ettől a népcsoporttól kapta ez a földrajzi hely a *L o m b a r d i a* elnevezést.

117. olas = olasz /galicus/

O l a s 'galicus' Itális lakosságának, az olasz népnek nevét őrzi. /Vö. SchlSzj. 526. PPB., MA., Sziksz. stb./

Az olasz szó régebbi jelentése 'latin', főként 'francia vallón' volt. A szót a SzófSz. a rónkath. szláv nyelvből átvett jövevényszónak tekinti. /Vö. Horvát, szláv v l a h 'olasz' többesszám v l a s i . A szláv szó végső elemzésben németből, egy kelta törzs nevéből származik, melynek eredeti jelentése, mint már fentebb említettem 'kelta' majd 'latin' volt.

Helynévi előfordulása 1181-ből való: "usque ad uillam u l o z " /Oklsz./

118. orsaga = Olaszország /galicia/

Galicia 'olaszok országa'.

119. hab /fluctus/

A latin fluctus jelentése 'hab' vö. BesztSzj. 282. SchlSzj. 776.

Sziks. PPB., MA.

Szójegyzékünkben előforduló hab főnév Bárczi szerint fgr eredetű. Megfelelőit megtaláljuk a vog. *c h u m p* 'hullám', a *c h o m p* 'ua', a finn *k u m p u a* 'habzik'. A finn kumpua és a magyar hullám szókezdő hangjainak k-h eltérése, szabályos hangfejlődés eredménye.

Személynévi előfordulás 1221-ből van szavunkra: "Quorum nomina sunt hec Hodus geur H a b" /Pannh. 4/b./

Köznévként igen elterjedt volt. ANySz.-ben is bőven találunk *h a b* szavunkra eredeti jelentésében adatot: "Nagy indulat lot-uala a tengeren, ug, hog a hajoczka be fedeztetnee a *h a b* ockal." /MünchC. 28,41./ "Az hajoczka hanyattatyk vala az *h a b* myatt: naucula iaktabatur fluctibus". /JordC. 399/ *H a b* szavunkat szótárírónk az eredeti 'hullám' jelentésben használta. A nyelvtörténet folyamán azonban a szó jelentése megváltozott, a hullám másodlagos képződményének nevét jelöli.

120. habus = habos /flutiossus/

A latin szó helyesen fluctiossus /vö. PPB., MA., SchlSzej. stb./

A fluctiossus 'habus' feltehetőleg 'habveréses hely' jelentéssel bír. Erre vonatkozóan Milassin Péter "Besztercei tájszó" c. cikke ad felvilágosítást. /MNY. 20. 147./

H a b u s szavunk fgr eredetű *h a b* szótó fgr eredetű -s melléknévképzős származéka. A szótó eredetére l! SoprSzej 119. Személynévi adatunk 1460-nól való: "Fabianus H a b u s" /Oklsz/ Köznévi előfordulására számos adatot közöl a NySz.: "Ez *h a b o s* tengernek ew fergetegy" /VirgC. 142./

A szó jelentése a nyelvtörténet folyamán megváltozott. Ma *habos* szavunk más tartalommal telítődött. A szó alakja az -u hangot illetően egy fokkal zártabb, mint a mai magyar nyelv *habos* szavának -o kötőhangja.

121. chont = csont /rescicla/

C h o n t szavunkat sem a BesztSzej. sem pedig a SchlSzej. nem tartalmazza.

A szóra vonatkozóan szótárirodalmunk nem tud eligazítást adni.

122. soc hayo = sok hajó /classis/

A classis helyesen classis novalis 'sereg hajó, sok hajó, hajósereg' jelentéssel. /Vö. PPB., MA., Sziksz., stb./ A SchlSzej. naumula 'kis hec' és a BesztSzej. ratis nauis 'hayo' nem azonos értelmezésű a Soprszej. 122. szóval.

S o k h a y o jelzés szóösszetétel, melynek előtagja s o k fgr eredetű, vö. vog. s o k 'ua'; o. s o c h 'sűrű, tömött'. A szó utótagja h a y o ugor eredetű vö. vog. c h a p 'csónak'; osztj. c h o p 'ua'.

Szeménynévként már 1181-ben előfordul: Haio /Oklsz./ Helynévi összetételben 1211-ben: "Exenditur metis interpositis usque ad H a y o holmu" /Oklsz./ A NySz is közöl adatot Classis novalis: sereg hajó, vizen hadakozó sok hajó jelentésben.

123. sayca = sajka /alut.../

A szó igen talányos, mert sajnos mind a latin, mind pedig a magyar szó csonka. A szót a BesztSzej. és a SchlSzej. sem tartalmazza. Szótárirodalmunk tanulása szerint /vö. PP., phaselus; Sziksz. phaseolus 'középhajó'; MA., celox 'sajka', lembunculus 'sajkácska' / talán feltételezhetjük, hogy a csonka a l u t . . . latin szótöredék a phas e l u s , vagy méginkább a lembunc u l u s latin szó egy részét tartalmazza. Ha ez igaz, akkor csonka szavunk alut... kiegészítve 'középhajó' jelentéssel bírt, melynek nyelvjárási változata a c s a j k a , s a j k a szavunk 'halászhajó' jelentéssel. S Sajka szavunkra egyetlen adatunk van 1525-ből: "certos naues s a y k a " . NySz. számos adatot közöl előbbi feltevésünk helyességét illetően: sayka, folyó hajó, tsónak, halászhajó. " Nagy sok naszadokban s a j k a k b a n , hajókban ". /RMK. IV. 34./ "Vgy s a y k a b a n igen hamar rakac". /Sal.T. B 2/

124. halas to /piscina/

A szó értelmezése helyes. Vö. BesztSzej. 285. SchlSzej. 782.

PPB., MA., Du Gange., piscina, piscena/

H a l a s t ó szavunk jelzős szerkezetű szóösszetétel, melynek előtagja h a l a s a fgr eredetű h a l szótő fgr eredetű -s melléknévképző származéka. /Vö. vog. chul; o. chul; finn kala./ Az összetétel utótagja is fgr eredetű vö. vogul to 'ua'; o. tow 'ua'.

Helynévként 1269-ből van a szó előfordulására adatunk: "Iuxta h o l s t o pathaka" /Oklszj./ 1415-ből van először a Soprszj. halas to alakjával megegyező adatunk: "Laci Budesto altarius laci Nag h a l a s t o vocati". /Oklszj./ A szó a nyelvtörténet folyamán nem változott.

125. hol = hal /piscis/

A h o l , hal szó 'piscis' értelmezése világos. /Vö. BesztSzj. SchlSzj. PP. MA., Sziksz., piscis 'hal'/. A szó eredetére L! Soprszj. 124.

Személynévként előfordul 1138/39 körül. Azontul igen gyakori. A NySz is bőven tartalmaz adatokat köznévi előfordulására: "Meg esmerne madaraknak, h a l a k nak es lelkeseknek yozagyt" /EhrC. 29./ "As h a l a k a t meg faragya vala" /MargL. 29./ A szó jelentése a nyelvtörténetben nem változott. Szójegyzékünk hol szavának agánhangzója egy fokkal sártabb a mai magyar nyelv hal szavához viszonyítva.

126. kis hol = kis hal /pisciculus/

A pisciculus 'kis hol' értelmezés helyes. /Vö. BesztSzj., Schl. Szj., Sziksz., MA., PPB., pisciculus 'halacska'./ Szójegyzékünk kis hol szava jelzős szó szerkezet. Előtagjának eredetére L! Soprszj 1. utótagjának eredetét illetően pedig eligazít a Soprszj. 125.

NySz. adatai k i s h o l , halacska szavunkra: "Vagon keues h a l a c k a nak: Habemus pancus pisciculus" /MünchC. 43./ "As halazoknak eg twna woniaetul kiben harom h alacz k a volt attol attam hetven pénzt" /OLNád. 49./

127. viza /vsio/

A latin vsio alírás. A szó helyesen h u s o . A latin szó-kezdő h- elhagyása megengedett, illetve gyakori, de az -i- betoldása már a szótáríró bizalmatlanságát bizonyítja. /Vö. BesztSzj. vso; SchlSzj. uso., Murm., Sziksz. huso; PP., MA., uso, huso./

V i z a szavunk szláv jövevényszó. Vö. szláv vyza 'ua'. A v i z a hal a 'Tekfélék, Acipenserini' családjából való hal. Ha ezt a feltevést elfogadhatjuk, akkor viza-tok halról van szó.

Köznévi előfordulására már 1230-ból van adatunk: "Huonis qui vocatur w i z a h a l ". /Oklsz./ A NySz. adata: "Vottem vyzat, lazacot, herenget". /Ol.; Nád. 40./

A viza halfajta ma is ismeretes.

128. harcha = harcsa /barbota/

Szójegyzékünk h a r c h a 'barbota' értelmezésének helyességét Finály Henrik kétségbe vonja, szerinte a barbota 'egy bizonyos fajta hajó, bárka' jelentésű szó. Bizonyítására vö. Du Cange. A feltevés azonban nem helytálló, mert a szójegyzékek bizonyossága szerint a b a r b o t a , b a r b u l u s , b a r b o , 'hartsa' illetőleg egy 'halfajta' jelentéssel bír. Szótárírónk nem rendelkezett alapos ismeretekkel a hal-családokat illetve a nemeket illetően. Ugyanis a pontyfélék 'Cyprinoidei' családjának egyik tagja a barbus 'márna' /vö. HermO.Halk. 657./ amely teljesen kizárja a bárka jelentést. Szótáraink előszere-tettel látták el a barbo, barbota latin szót 'harcsa' jelen-téssel. /Vö. BesztSzj., SchlSzj., PPB., MA., stb./

A szó eredete bizonytalan. Talán összefügg a török h r é a 'ua'. Személynévként 1357-től ismeretes szavunk: "Johannis dicti H a r c h a " /Oklsz./ Köznévként is az Oklsz-ban olvashatjuk: "Apro halath harchaat".

A szó jelentése a Nyelvtörténet folyamán nem változott.

129. gisno hal = disznó-hal /delphin/

Ma már nehezen lehet eldönteni, hogy szótárírónk milyen hal-

fajtaát értett a latin delphin szó alatt. Ugyanis lehetett az egy azon a vidéken általánosan ismeretes folyóvízi, vagy tavi halfajta, de lehetett a ma is ismert tengeri hal 'delphin' is. /Vö. BesztSzej. 290. delphi 'dizno hal' SchlSzej. 788. delphin 'dizo hal'; de PPB., MA., Sziksz. delfin 'tengeri hal' / A delphin a görög *δελφίν* átvétele. A cetfajhoz tartozó tengeri állat, amely a vihar előtt ugrándozással figyelmezteti a hajósokat a veszedelemre. /Petz: OkLex./

D i s z n o h a l tulajdonságjelzős szó szerkezet, melynek előtagja valamely csuvas típusú török nyelvből átvétel. /Vö. csuv. sysna / A hangtani megfelelés pontos, de a szót más török nyelvből nem tudjuk kimutatni. A szó utótagjának eredete L! Soprszej. 124.

Delfin, vagy disznóhal egyezését igazolja a NySz. példamondata: "Az ő malazit a d e l f i n vagy d i z n o h a l annyira szereti, hogy az anyok magát inkább elfogadtja, hogy sem mint azokat prédára hagyja". /Misk. VKert. 540./

130. siger = süger /sturio/

A s t u r i o elírása, illetve alakváltozata lehet a helyes latin strutio, strusso, struttio szavaknak. /Vö. Bartal., Du Cange stb./ A szó értelmezése is eltér a korabeli szójegyzékek értelmezésétől. Vö. BesztSzej. 291. sturio 's e u r e g', Schl. Szej. 789. sturio 'sereg' Du Cange struttio 'stör, Tok, Kecsege.' Szamota István kijelenti, hogy a strutio semmiképpen nem jelentett süger féle halat. Hermann Ottó a "Magyar halászat" c. munkájában a percoidei családban megkülönböztet kétféle süger-fajta. 1. perca 'süger'; 2. perca fluviatilis 'esapó süger'. Valóban egyik sem felel meg a sturio, strutto, struttio fajnak, amiről szójegyzékünkben említés történt. Az eligazodás nehézségei abban rejlenek, hogy vidékenként változó ugyanannak a halnak a neve.

A Süger névszónk valamely csuvas jellegű török nyelvből vett jövevényszó 'hegyes orrú hal' jelentéssel bír. Siger szavunk -i- hangja illabiális, -e- hangja pedig egy fokkal zártabb a mai magyar nyelvhez viszonyítva.

Személynévi előfordulására már 1199-ben van adatunk: "Nomen uni Cabov uxori sue Chunus filio Euse nomen alteri Caraz uxori filiis S i u e r e t Nicolaus /Oklsz./ Köznévi adat:" Vöt-

tem ket s w g e r t"/OL.Nád. 41./ "S i g e r t dörgeczet feier halat"/uo. 4o./

A szó jelentése nem változott, a süger shal ma is ismeretes.

131. thoc = tok /dorica/

A tokfélék 'acipenseri' családjában többféle tok halat különböztetünk meg, de dorica néven nem ismeretes tok hal. /Vö.

HermO. Halk./ Régi szójegyzékeink azonban arról vallanak, hogy szójegyzékünk idejében ismeretes volt a t o k hal 'dorica' jelentéssel.

Vö. BesztSzj. dorischa 'thok hal' SchlSzj. dorica 'tok'.PP., és Molnár A. azonban már helyesen acipenser néven ismeri a tok halat. Az eltérések megengedik, hogy szójegyzékünk keletkezésének nyelvterületén elfogadott volt a dorica 't o k' jelentés.

A szó valamely török nyelvből /vö. t u g h u 'ua'; Turkoman d u q y 'viza, sor, tuq, süger' de lehet, hogy az uigur t o q 'vastag, kövér, jóllakott' átvett jövevényszó.

Köznévi előfordulása 1329-ből: D une quoque vsone duos denarios et de alio pisce quod ulgo t o k dicitur denarium "/Oklsz./ A NySz. antacenus néven emlegeti: "Kyltem Ke. tyzen három zyvolt halat, egy zyvoli t o k o t " . /RMNy. II. 14o./

132. idem /tinca/

Szótárírónk helytelenül értelmezte a tinca latin szót, mert a tok hal az 'acipenserini' családhoz tartozik. A tinca pedig egyik neme a 'Cyprinodei' pontyfélék családjának. A családon belül a tinca 'czompo' hal jelentéssel bír./ Vö. PPB. tinca 'tzompo egy más neue'; MA. tinca 'czompo'; HermO. Halk. 656. tinca 'czompo'./

133. posar = pozsár /posardus/

Posar névszónk a posardus latin szó átvétele, mely egy általam nem ismert halfajtát jelöl. A pozsár halfajta azonban elterjedt lehetett, mert majdnem minden szótárunk szókészletében megtaláljuk. /Vö. BesztSzj. 294. posardus 'posar', SchlSzj. posar-

dus 'pozsar'; PPB., MA., stb./

Személynévi előfordulása 1326-ból: "Ladislai dicti P o s a r "
/Oklsz./ 1357-ből: "Michaelis dicti P o s a r "/Oklsz./

A NySz is számos adatot közöl pozsar szavunkra: "Sziuolni
két p o s a r t " /OL.Nád. 4o./ "Vizát, p o z s a r t , poty-
kát fagasson számunkra /Rák. Lev. 338./

134. varade = varja /capito/

A BesztSzej. kiadója megjegyzi a szójegyzék 295. szavánál, hogy
sem varja, sem capito nevű halat nem ismer, illetve nem talál.
Sziksz. szótárában azonban van egy carpio, carpo 'ponty, v.
potyka' nevű hal. Ugyvélem, hogy ennek a carpio szónak eltor-
zítása lehet a c a p i t o . Ezt a magyarázatot ha elfogadhat-
juk, akkor feltehetőleg a ciprinus 'tő-ponty' halat értett
szótárirónk a capito alatt, amely valóban a ponty-félék csa-
ládjába tartozik, /Vö. PPB., capito 'nagyfejű'; Murm. Piscis
capitosus 'nagy feő hal' / és varga, illetve cigányhalat jelöl.
A szó eredete ismeretlen. Feltehetően belső szóteremtéssel ke-
letkezett tájszó.

135. chuca = csuka /lucus/

Az Esocidi családból való lucus faj 'chuca, csuka' értelmezé-
se helyes. /Vö. BesztSzej. lucus 'chuca' SchlSzej. lucus 'chu-
ca'; Sziksz. lucius 'czuka'; Murm. lucius 'czuka' stb./

A c s u k a valamely szláv nyelvből átvett jövevényszavunk.
Vö. scuka 'ua'.

Első megjelenése személynévként 1152-ből: "D tres homines C u -
k a vasonei kaska. /Pannh. 38./ Köznévi előfordulása a NySz-
ban: "Vöttem két retkét és két c z u k a t " /OL.Nád. 4o./
"A hal, melyet a c h u k a meg ewett mindi arast" /Pesti Fab./
Csuka fajta hal ma is ismeretes.

136. kechege = kecsege /lumbus/

A BesztSzej. lumbus 'kechege' a SoprSzej. lumbus 'kechege' és a
SchlSzej. lumbus 'kechige' értelmezések egyedül állók a szótár-
irodalomban. /Vö. PPB. lumbricus 'geleszta', Sziksz. lumbric-
us 'csik',

Bartal lumbrius 'féreg'. / A szótárak adatait figyelembe véve talán feltehetjük, hogy az Acanathopsides csikfélék családjából való halról van szó. A hal nemét illetően nemigen tudunk érdemben dönteni akkor sem, ha a szó eredetét vesszük vallatóra. K e c s e g e szavunk összefügg kétségtelenül a szerb-horvát k e c i g a 'ua' szóval, de mind a szláv, mind pedig a magyar szó ismeretlen eredetű és nem lehet megállapítani, hogy melyik nyelv az átadó. Előfordulása igen gyakori.

A NySz. adatai bővégesek: "Frissen főzött kecsége, viza, szíjalt rák" /Matkó. B.Csák. 42o./

Igen akarjuk, hogy legyen k e c s e g e az székhelyi tóban, igen meghagyd az udvarbúrónak őriztesse..."

137. idem /thranis/

Finály Henrik szerint a thranis 'kard alakú hal', illetve kardhal. Azonban lehetséges, hogy a szójegyzék keletkezésének helyén a latin thranis ismert volt kecsége néven is.

138. sille = süllő /parca/

A latin p a r c a a lucioperca rövidített változata. /Vö. BesztSzy. 299. parcha : scilew SchlSzy. parta : sille ; Ma. lucioperca; PPB. perca. Murm. perca; Sziksz. lucioperca 'süllő'. / Szójegyzékünk s i l l e 'perca' jelentésű szava a sügérfélék 'percoidei' családjának egyik nemét, a süllőt jelöli, de közelebbről nem határozza meg, hogy melyik süllőről van szó, a fogas, vagy pedig a kősüllőről.

S ü l l ő csuvas jellegű, török nyelvből jött jövevényszó /vö. csuv. syla 'ua'. / S i l l e szavunk magánhangzói a mai magyar nyelvhez viszonyítva illabiálisak.

Személynévi előfordulása 1211.ből való: "Isti sunt piscatores Bodor Őuche, Syguer Buhte, Botos Eumen S i l l e w Tenke Hede /Oklsz. / Köznévi előfordulása: "Pisces Kechige et s i l e w /OLD. 261/37./

139. pistrang = pisztráng /tura/

A latin szó a trutta eltorzított alakja. Érdekes jelenségre figyelhetünk itt fel, ugyanis a három korabeli szójegyzék másolási hibái azonosak /Vö. Soprszj. tura, BesztSzj. tura, SchlSzj. turtula./ A latin szó helyesen trutta, amely a lazacfélék 'salmonidei' családjából való pisztráng halat jelent. A fajt közelebbről nem határozza meg szótárírónk, ugyanis többféle pisztráng ismeretes. Szótárirodalmunkban is egyöntetű a trutta 'pisztráng' jelentése. /Vö. MA., PPB., Sziksz./ A szó valószínűleg a lengyel pstrang 'ua' átvétele. A pisztráng széleskörűen ismeretes hal volt. A NySz adatai is emellett tanuskodnak: "Insuper eciam ragamus quod querere faciotis wolgo p i z t r a n g et easdem velitis assatas dirigere regi nostro." "Az ember hust ne egyék, de p i s z t r a n g gal galoszával kedve szerént jól lakják". /Alv. Post. I. 41o./

140. men hol = meny-hal /munerula/

A munerula eltorzított szó. Azonkívül kétséges az is, hogy menyhal jelentése volna, mert a latin szó alakját és jelentést illetően szójegyzékeink sem egységesek. /Vö. MA., murena, mustella, PPB. murena, Sziksz. murena, mustella. Bartal munerula 'petytyes angolna, köményhal', Finály munaerula 'kicsiny angolna'./ Ezek az adatok igen ellentétesek, mert az angolnafélék 'muraenidei' családjában nincs menyhal. A meny 'gaduslota' a menyfélék 'gadoidei' családból való faj. Nehéz lenne eldönteni, hogy szójegyzékírónk melyik halfélét jelölte munerula néven. Menyhal jelzős szóösszetétel, melynek előtagja a meny fgr eredetű, vö. finn m o n u i , lapp m a n j i , cser. m e n , 'különféle halfajták'.

A NySz példa menyhal szavunkra: "meny-hal, fehérhal, elfogyott" /Radv:Csal III. 63.b./

141. kiui hal = kövihal /petrinus/

A kövihal 'petrinus' latin nyelvi megfelelője vitatott. Ugyanis

a kövhal latin nevét, petrinus, illetően szótárirodalmunk nem mutat megegyező alakokat. /Vö. BesztSzj. petinus, petrinus, 'keuy hal', SchlSzj. petirrus 'kövi', Soprszj. petirrus 'kiui hal': Murm. saxatilis 'koues helón lako hal'; Sziksz. saxatilis 'koui hal'; PP. piscis saxatilis 'kövi hal'./ Ha azonban vallatóra fogjuk a petrinus latin szót, melynek 'kövek között élő' jelentése van, akkor feltehetjük, hogy szótárírónk a szó-környezetet figyelembe véve - különböző halfajták 125. 126. 127. stb. felsorolása után - természetesen vette a petrinust, mint 'köviha' értelmezést. Lehet az is, hogy a Petromyzontini 'kőfűrők' családjára gondolt.

Köviha jelzős szóösszetétel. Előtagja kövi a ggr eredetű kü 'ua' szótól -i fgr melléknév képzős származéka.

142. idem /sillenis/

Nem tudjuk eldönteni melyik köviha fajtának a nemét jelzi a szó. A BesztSzj. petrinus, fundulo, silluris szavai mind 'kövi-hal' jelentésűek.

143. balen = balin /balinus/

A Ciprionisei 'pontyfélék' családjának van egy balin nevű tagja, melynek latin neve 'blicca' /HermO. HalászK. 658./ Nehéz lenne eldönteni, hogy blicca elírásáról van-e szó, vagy pedig a latin balinus átvételéből ismert bálna' jelentésről. A szójegyzékek idevonatkozó adatai az utóbbira engednek következtetni. /Vö. BesztSzj. balinus 'balyn hal', SchlSzj. balinus 'balin', Sziksz. balena 'balinvag cet hal'./

Balin szavunkra példa 1570-ből: "Piscem quem ipsi vocant B w l i n ." /Oklsz/

A szó jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott.

144. caraz = kárasz /scarabeus/

A latin szó mai alakja helyesen carassius, de szójegyzékünk keletkezésének idejében általában scarabeus néven volt ismeretes. Vö. BesztSzj. skarabeus 'karaz', SchlSzj. skarabeus 'kara-z', Sziksz. scarabeus 'kárasz', Gyöngyösi carabus 'karasz',

MA. PP. carassius 'kárász'.

Szójegyzékünk halfajtája a cyprinoidei 'pontyfélék' családjából való.

K á r á s z szavunk talán a szerb-horváth k a r a s 'ua', végső fokon pedig a latin nyelvre vezethető viseza.

Személynévként 1199-ben megjelenik: "Nomen uni Gabow uxori sue Ch u n u s filio euse nomen alteri G a r a z uxori eius filius siguer et Nicholas" /Oklsz./ Helynévi adatunk 1338-ból: "Transit ad locum K a r a z tow vocatam" /Oklsz./ Köznévi adata NySz: " Hollandiai apadtszemű kárász" /Moln.J. Épül XIV./

145. chik = csik /anguilla/

Az anguilla 'angolna' a Muraenoidei angolnafélék családjából származik, a 'csik' elnevezés pedig megegyezik a szótárirodalom idevonatkozó adataival, mely hol csíknak, hol angolnának értelmezi. /Vö. BesztSzj. angila 'chik hal'. SchlSzj. anguilla 'chik', PP. anguilla 'angolna', Sziksz. anguilla 'angolna'/. A szó értelmezéséhez nézzük meg a szó eredetét. C s í k bizonytalan és vitatott eredetű halfajta. 1. Ugor eredetű töből: vogul s y 'egy gadóc fajta'; o. s e g h 'ua' az egyeztetésnél azonban hangtani és jelentéstani nehézségek vannak.

2. A s í k h a l elvonás a síkos halból. A SzófSzj szerint nem valószínű feltevés ez. Azonban ha az angolnafélék leírását figyelembe vesszük, mely szerint "A test kígyószerűen nyújtott, rendkívül síkos; semmi hasúszószárny stb." /HermO. HalászK. 661./ akkor nem tűnik annyira valószínűtlennek a feltevés. Szójegyzékünk keletkezésének idején a csik-hal és az angolna egyféle halat jelenthetett. A NySz adatai is emellett a feltevés mellett tanúskodnak. Pl.: "Sikos anguilla" /Zrinyi 210./ "S i k o s angolna: anguilla lubrika" /Com. Jan. 40./ "Mint egy tekergő z í k c h i k ismeg el szabadott" /Veres M. Tan. 200./

146. rag = rák /cancer/

A cancer latin szó 'r á k' értelmezése helyes. /Vö. BesztSzj. 307. Cancer 'rak', SchlSzj. 807. cancer 'rak', Calép. cancer 'rak', Sziksz. cancer 'raak', GyöngySzT. cancer 'rak'. /

A szó szláv eredetű /vö. óegyh. szláv rak 'ua'/ megfelelői minden szláv nyelvben megvannak.

Helynévi előfordulása 1216-ból: "Uenit ad Roc potok" /Oklsz./.

Köznévi előfordulása is igen gyakori: "Ime az fazek meg gyolada, kyben valanak az r a k o k ." /MargL. 23./

147. rakeso = rákászó /cancerator/

Rákászó szavunk foglalkozást jelentő névszó. A szó cancerator értelmezése helyes. /Vö. BesztSzej. SchlSzej. SoprSzej./

R á k á s z ó szavunk eredetét tekintve vö. SoprSzej. 146.

R á k szótó fgr eredetű -sz névszóképzős származékának -ó melléknévi igenévképzős alakja.

148. halaz = halász /piscator/

A piscator, piscatores 'halász' jelentésű szó. /Vö. BesztSzej. 309. SchlSzej. 809. Calep., GyöngySzf. PPB., MA. /

H a l á s z a fgr eredetű hal névszótó a szintén fgr eredetű -sz névszóképzős származéka, foglalkozásnév.

1193-ban köznévként fordul elő: "Hec igitur sunt nomina prediorum Scequed h a l a z Biual" /OLD. 27./ Helynévi előfordulása 1231-ből: "Uadit ad occidentem super uia H a l a z u" /Oklsz./ Köznévi előfordulására számos példa van a NySz adatai között. "Nehezlik fölőtebb zeghenek /ti. az adót/ mywel hog chak harman a' h a l a z o k meghis az zekereth mykoron az szer rajtok, meg kel adnyok az hal ala." /OL.U.C. 56/33./

149. halo = háló /rethe/

A rethe, rete 'háló' jelentésű vö. BesztSzej. 310. SchlSzej. 811. PPB., MA., stb.

Háló szavunk ugor eredetű vö. chulep 'ua', osztj. cholep 'ua'. Helynévi összetételben 1304-től ismeretes. "In loco H a l o n - h e l d e t r i a i n g e r a " /Oklsz./ 1339-ből: "Venit ad locum h a l o vocatum" /Oklsz./ Köznévi előfordulása a nyelvtörténet folyamán széleskörű: névátvitellel 'bekerít, valakit valamire rávesz' jelentése is ismeretes. "Kiterjesztem o reiaioc en h a l o m a t : expandam super eos rete neuem" /BécsiC. 190./

150. idem = /plaga/

A plaga latin szó jelentése 'vadászhaló'. Soprszj. 150. szó 'kerítő háló' jelentéssel bír.

151. kis halo = kis háló /reticulus/

A latin reticulus 'sűrű, aprószemű hálóska'. Feltehetőleg aprószemű kisebb méretű hálót jelentett.

Kis háló jelzős szóösszetétel, melynek előtagja kis eredetűre l! Soprszj. l., utótagjának eredetűre pedig Soprszj. 149.

152. varsa /sagena/

A latin sagena 'varsa' egyöntetűen nagy halászháló, húzóháló jelentésű. /Vö. BesztSzj. 313., SchlSzj. 813., Sziksz., Bartal, Finály sagena 'varsa', MTSz. "varsa háló, melyet gereblye módra vetnek a vízbe és a partfelé kaparásznak vele. Minden halak vagy csikok betévedésére számító, akár hálózatból, akár vesszőből font szerszám 'halfogó eszköz', melyet bárhova át lehet helyezni." A varsa mint halfogó eszköz ismeretes Vasm. Somogym. Dráva mell. Székelyföld.

Varša szavunk valamely szláv nyelvből átvett jövevényszó. /Vö. szlovák vrsa 'ua' /

1211-ből ismeretes személynévként nyelvemlékeinkben: "Vdornici de Mortus hii sunt Eleus Elud V a r s a Vnoka Obud Peneze " /Oklsz./ Helynévi összetételben 1252-ből van adatunk: "Inde uadik ad V a r s a the. " /Oklsz./ Köznévként 1356-ból: "Gulgustra vulgo w o r s a ." /Sopr.Okl. I. 256./

A NySz adatai szerint a varsa, vörse alakváltozatait különböztethetjük meg.: "Vesszőből kötött v a r s a i d " /Mel:Job.99./ Átvitt értelemben: "Ki teritem ő ellene az én halomat és bele akad az én v a r s á m b a ."

A szó jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott.

153. idem /lusutium/

Szójegyzékünk 153. szavának idem értelmezése annyiban helytálló, hogy valóban a varsa egy részét, a kürtöt jelenti. /Vö. a TSz./

Kürtő, a varsának az a része, amelyben a hal fogva marad, tehát 'halrekesz' jelentésű.

Finály Henrik a BesztSzej. 314-315. szavát vizsgálva k u t - h e w 'gurgustium' alatt kutyo 'kis kunyhó, kunyhó' jelentést tételez fel. Finály a szókörnyezetet, a fogalomkört figyelmen kívül hagyja. Következtetése ezért igen merész, és nem helytálló, mert a BesztSzej. k u t h e w megegyezik a SchlSzej. 814. k w r t e 'kürtő' jelentéssel.

A kürtő, mint a varsa része, széleskörűen ismeretes /Fertő mell. Dráva mell. Szeged, Tápé stb./

A NySz is megerősíti az előbbi feltevést: hal fogó kürtő :
" Az kürtőre voltam " / VerSzót. 33./

154. veyz = vejsze /lacuna/

A veyz, 'vész' szavunk problematikus. Elsősorban a latin lacuna szó jelentését kell tisztáznunk. Vö. PP. lacuna 'vázáló tócsa, pótsoja, mocsár', BesztSzej. lacuna 'veiz', SchlSzej. lacuna 'veiz', Finály lacuna 'mélyedés, gödör, melyben a víz megáll'.

Másodszor pedig a v e j s z e és a v é s z jelentése közötti különbségek kell vizsgálódásunk tárgyává tenni. E kettő ugyanis nem azonos jelentésű, mint ahogy ezt Szamota István és Házi Jenő feltételezi. A v e j s z e 'clausura' ugyanis a legősibb halászati szerszám / nádból, vagy vesszőből fonva. /Vö. Hermann O. HalászK. 80./

A v é s z 'lacuna' pedig mocsárhalászhely, a magyar mocsárhalászat kisebb, nagyobb nyílt helye, mely megfelel a lacuna szó értelmének is. A természetes v é s z már maga is fogság a halnak, mert a hal áradáskor került belé és apadáskor bent reked. A mesterséges v é s z úgy keletkezik, hogy a folyók mellékágait mindkét végen háló vagy sövény-szerű fonadékkal elzárják. A v é s z a menekülés lehetetlenségét jelöli, és jelentésében sokkal közelebb áll a halak elvesztéséhez, mint a vesszőből font alkotmányhoz.

A szó fgr eredetű vö. vog. u s 'elpusztul', o. v o z 'ua'.

1055-ben már köznévként találjuk vész szavunkat. "Inter feku
w e i z et uiam que ducit ad portum sine in piscionibus seu
in arundinetis edien ecle sie ad pendent" /Oklsz./ A NySz a-
data: " A halászó a folyó vizében v é s z szel és varsákkal
halász.

155. varsa =/vinarum/

A latin vivarium 'varsa' értelmezése szintén magyarázatra szo-
rul. A vivarium ugyanis 'haltartó bárka' a halászó foglalkozás
elengedhetetlen kelléke. Ennek a kis bárkának lakattal elzár-
ható retesze van, oldala, fedele pedig csupa lyuk, hogy a víz
járhassa. A varsás bárka ma is használatos. /Vö. BesztSzj. 365.
vivarium 'haltartó bárka' SchlSzj. 816. varium 'varsa', PPE.,
vivarium 'ahol ember valami állatot elevenen tart, halstó bárka',
Finály vivarium 'hol ember valami állatot elevenen tart', MA.,
haltartó bárka .

A NySz adata: " Igen készíti hayos az barkat ". /Bes: HÉnek.A.4/

156. horog /hamus/

A hamus 'horog' értelmezése helyes. Vö. BesztSzj. hamus, horog,
Sziksz. hamus, horog; PPE. hamus, 'horog; GyöngySzT. 338. 'horgoth
vetők beleye'./

A szó eredete ismeretlen.

Helynévi megjelenése 1361-től ismeretes: "In quodam magno monte
qui H u r u g teto dicitur" /Oklsz./ A NySz adata köznévi
előfordulására: "Hog megne gonozbenuc oket, men a tengerre es
vesdmeg a h o r g o t . " /MünchC. 46./ " H o r g o t vetnec
a vizre " / Helt. Bibl. IV. 36./ "H o r o g kin az eledelt mar-
dosnac az halac." /Born. Préd. 241./

157. hal hev = hal héj /scauma/

A latin scauma 'hal héj' szavunk értelmezése helyes s alkal-
masint a halpikelyt jelenti. /Vö. BesztSzj. 319. stama, scama
squama jelentés 'kayalthow' mind a latin, mind pedig a magyar
szó elírás; SchlSzj. 818. scama 'halhe', Sziksz. squama 'Hal
heya' scamula 'kis hey', Bartel Scamatus 'pikelyes'./

Hal-héj szavunk birtokosjelzős szóösszetétel. Előtagja hal
fgr eredetű. Utótagja h é j ugor, vagy fgr eredetű. /Vö.

vog. chalip 'nyárfakéreg hártyája' megfelelői a rokon nyelvekben megtalálhatók.

158. hal kopolto = halkopoltyu /brancus/

A brancus latin szó 'hal kopolto' értelmezése helyes. /Vö.

BesztSzej. 320. brancus, branchiae 'hal kopothow', SchlSzej. branchia 'hal kopolte', Sziksz. brancha, PP. branchiae 'halnak kopotyujja, hal kopolte stb.'/

Hal kopolto birtokosjelzős szóösszetétel. Előtagja hal fgr eredetű. Utótagja k o p o l t o összefüggésben van a koplal igével, melynek eredeti jelentése 'tátogó'. A tő azonban vitatott eredetű. Talán fgr eredetű /vö. finn koppoa 'elkap'; de lehet hangutánzó belső szóteremtéssel keletkezett szó is.

A NySz adata: "Semit tőle ne félj, ragadd k o p o l t y u ját koncold fel ő husát" /RMK. II. 329./

159. hal horlas = halhorlás /exetera/

Az exetera latin szó 'halhorlás' értelmezésére Bartal adata exentera, exantera 'hal bel, hal horlás' jelentéssel bíró szava ad eligazítást. Tegyük még vizsgálat tárgyává a horlás eredetét és eredeti jelentését: h o r l á s szavunk valószínűleg fgr eredetű /vö. finn. kuurna 'barázda, vályu, csatorna'./ Ezek után kimondhatjuk, hogy a hal horlas 'a hal belsőrésze' jelentéssel lehetett ismeretes /vö. BesztSzej. exentera, SchlSzej. exentera 'hal horlás'.

Halhorlás szavunk má^Ymár csak mint halászati mű^Uszó ismeretes.

160. chetol = cethal /cetus/

A cetus latin szó szójegyzékeinkben 'cethal' jelentésű. /Vö.

BesztSzej. 322. cetus, SchlSzej 821. cete 'chethal', Sziksz. cetus, cete 'czethal'. GyöngySzt. cetus 'ceth,' Bartal cetus 'tengeri állat, czethal, czet.'//

C e t szavunk valószínűleg a hazai c e t u s latin szó átvétele, mely a latin cete-ből, végső fokon pedig a görög nyelvből származik.

Személynévként 1211-ből van adatunk: " Isti sunt agricola The-

ke Boda C h e t "/Oklsz./

161. kiseb hol = kisebb hal / cetegus/

A cetegus latin szó 'kiseb hol' értelmezése problematikus. /Vö. BesztSzej. ketenus, SchlSzej. cetegus 'kezeg', Bartal cetegus 'keszeg', Finály cetus 'tengeri halféle'./

Véleményünk szerint keszeg semmiképpen nem lehet a c e t e - g u s. A keszeg ugyanis a cyprineidei 'pontyfélék' családjába tartozó hal. Ellenben lehet, hogy kisebb tengeri halak gyűjtőnevét őrzi a cetegus latin szó.

162. siger = süger /fiscolla/

A fiscolla semmiképpen nem jelentett sügerféle halat. /Vö.

BesztSzej. 324. 'zothior hal', A SchlSzej. 824. fiscellus 'zattyor', PP. fiscella 'szatyor', 'kosár, varsa', Finály fiscella fiscina 'kosaracska hálóból, vesszőből és több efféléből font kosár'./ Szójegyzékünk keletkezésének idejében feltétlenül halas szatyrot értettek a fiscella, fiscolla néven.

A szó eredete ismeretlen.

Köznévként 1481-ből van adatunk: "Item de mattis fiscellis z a t h o r ad pondus humanum denarius unus "/ Oklsz./ Sze - mélynévi előfordulása 1211-ből való: "Isti sunt serui Eguche sumas Vidikes Ludek Hosned Z o t u r " / Oklsz./

NySz adata: "Az h a l a s z o k s z a t t r i a t be tolt - hedd-e" /Mel:Job 99./

163. bemenet /intritus/

A BesztSzej. 325. introitus szavát Finály Henrik 'igazán ritka fűnek' értelmezi. Azonban a szótárirodalomban semmi jel nem mutat arra, hogy ez valaha is növényféléket jelentett volna, mert általánosan az introitus 'bemenet'. /Vö. BesztSzej. Schl. Szej. introitus 'be menet', PP., MA., introitus 'be menetel', GyöngySzt. ingfessium 'bemenes ut'./

Az értelmezések figyelembe vételével az itt előforduló introi-

tus latin szót 'bejárati út' értelmezéssel láthatta el szótárírónk. A szó jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott. A NySz adata feltevésünk igazolására: "Meg foga az varasnac kimenetit és b e m e n e t i t".

164. kimenet /exitus/

A latin exitus 'kimenet' jelentés helyes. /Vö. BesztSzej. 326., SchlSzej. 829. PP., MA., Finály exitus 'kijáró hely, kijárás, hely, amelyen valaki keresztül megy' / A kimenet feltehetőleg a kertből kivezető út jelentésű.

A szó eredete ismeretlen.

Köznévként a NySz-ben találjuk 'exitus' jelentéssel. "Utacnac k i m e n t i n ." /BécsiC. 236./

165. vti = uti /viator/

Viator 'uti' jelentésű szavunk ismét problematikus. /Vö. Schl. 830. viator 'uti', BesztSzej. 327. viator 'wt yaro', PPB. utonjáró, Finály viator 'gyalogjáró'. / A felsorolt adatok azt bizonyítják, hogy szójegyzékünk 'uti' értelmezése kissé hiányos, mert egészében 'gyalogút' jelentése lehet.

A szó eredete ismeretlen.

Helynévi összetételben 1320-ból való adat: "Venit a vnum locum Pete g y a l o g u t a dictem" /Oklsz. / Köznévi előfordulására 1338-as adatunk: "Semita Zenthivanra menu g a l o g u t h" /Zala Okl. I. 339./

166. haoso = hágcsó /ascensarium/

Szójegyzékeink - Soprszej 166., BesztSzej. 328., SchlSzej. 831 - ascensarium 'hatso, hagzov, hagso' értelmezése nem szószerint értendő 'gradus' jelentésben. Feltehetőleg az itt közölt ascensarium a kert emelkedő része felé tartó 'feljáró utat' jelentett. Ez az út természetesen kiképzett lépcsőkön vezet a kert magasabban fekvő részébe. Bizonyításul feltevésünk helyességét illetően vö. PPB. ascensus 'felhágás', GyöngySzt. ascensio et asceusus 'felmenés', Finály ascensus 'feljárás, az az út, amelyen valahová felmegy az ember.

H a g c s o szavunk ugor eredetű, vö. vogul cha gh 'mászik, hegynek megy', osztj. chon ch 'ua'.

A NySz. adatai átvitt értelemben a hágosó jelentésére: "Nehéz h a g c o t emelt minden chelekedetünkben." /Pécsi Ágost 108./

167. kapu /porta/

Kapu szavunk értelmezése helyes és egyöntetű /vö. BesztSzj. 329. porta 'kapu', SchlSzj. 832. porta 'kapu', GyöngySzt., Sziksz., PPB., stb./

Helynévi összetételben 1216-ban előfordul: "Uadit sursum super fluvium versus Cv c o p a " /Oklsz./ Köznévként 1319-től ismeretes nyelvelméleinkben: "Peruenit ad locum qui k o p u dicitur /Oklsz./

A szó jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott.

168. ket fele nilo ayto = nagy kapu /biforus/

Korabeli szójegyzékeink a biforis latin szót 'két fele nyíló ajtó' jelentéssel látják el, melynek az előbbi 167. szó jelentését figyelembe véve a nagyobb ajtó, 'nagy kapu' jelentése lehetséges.

Két fele nyíló ajtó jelzős szószerkezet.

Köznévi előfordulása 1291-ből: "Penes quandam arborem piri nomine keth agow " /Oklsz./

169. ayto = ajtó /ianua/

Az ianua latin szó 'kis kapu' jelentésű lehet. Ugyanis a nagy kertkapu, amelyeken kocsik járnak a 168. szavunk 'biforis' értelmezésben találjuk. /Vö. BesztSzj. 331. aytou 'hostium, ostium', SchlSzj. 836. ianua 'copu, ajtó', GyöngySzt. ianua 'k i s - d e á a j t ó ' . /

A j t ó fgr eredetű szó vö. a j 'bevágás, nyílás', vog. a u i 'ajtó'.

A szó jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott.

170. ayto /hostium/

A szó jelentését és eredetét L! Soprszj. 168.169.

171. kert /ortus/

A latin ortus szó kert értelmezése helyes. /Vö. BesztSzej. 333. ortus 'kerth', SchlSzej. 837. ortulus 'karth', Sziksz. ortus 'kert', GyöngySzt. hortus 'kert' stb./

Kert, a fgr ker- tőnek a származéka vö. osztj. k h e r i 'megfordul,' finn kieri 'gurul, forog,' eszt k e r 'kering' eredeti jelentése 'bekerített kert'.

Helynévi összetételben nyelvelmékeink 1055-től őrzik kert szavunkat. " Alius locus k e r t hel nomine ad fenum utilis"

/Oklsz./ A NySz számos köznévi adatot közöl: "Hánd be a k e r t ben belől a k e r t mellett a forgaczokat /OrvK. 56./

172. kertez = kertész /ortulanus/

Szójegyzékünk o r t u l a n u s 'kertész' értelmezése helyes. Vö. BesztSzej. 334. ortulanus 'karthez', SchlSzej. ortulanus 'kertez', GyöngySzt. ortulanus 'kertész', Sziksz. hortulanus 'kenthhez', stb.

K e r t é s z foglalkozásnév, amely a k e r t fgr eredetű szó -z illetve -sz névszóképzős származéka.

Helynévi összetételben az Oklsz. közöl rá adatot: "Case hortulani: Reghy k e r t e s z ház". / A NySz köznévi adatai:

" A nemberi azt alaituan, hog Jesus a k e r t e z volna" /MünchC. 213./ "En vagyok az igaz zewlewtw, ees az een attyam k e r t e z" /Pesti NTest. 221./

173. aso = ásó /fossorium/

Fossorium 'ásó' értelmezése helyes. /Vö. BesztSzej. fossorium 'assow', SchlSzej. fossorium 'aso', PPB., GyöngySzt., Sziksz. fossor 'ásó'. /

A szó ismeretlen eredetű. Talán az a j 'váj, ás' igével függ össze, és ennek lenne származéka, vagy változata.

Köznévként 1490-ben fordul elő. "áso, lapath" /Oklsz./

NySz adata: "A s o t hozatvan a helt asni kezdte" /DebrC.93/

174. capa = kapa /ligo/

A ligo latin szó 'kapa' jelentésű. Vö. BesztSzej. 336. ligo

'capa', SchlSzej. 840. ligo 'capa', PPB., MA., Sziksz. ligo 'kapa', stb.

K a p a szavunk szóelvonással keletkezett a kapál igéből és szláv eredetű. /Vö. szláv kopati 'ás, kapál', megfelelői megtalálható az óegyh. szláv nyelvben./

Helynévi összetételben 1339-ben olvashatjuk szavunkat: " K a - p a telek " /Oklsz./ A NySz köznévi adatai: " Egi k a p a t zerze s meg kapaluan a földet /DebrC. 119./ "Az K a p a sok ragadac kapayokat asojokat." /uo./

A szó jelentése a nyelvtörténet folyamán nem változott.

176. seuen = sövény /seps/

A latin seps jelentése 'sövény' alkalmasint növényből font kerítés. Vö. Beszt. 338. sepis, seuin, SchlSzej. seps, seuen, GyöngySzt. seps, 'soweny', Finály seps, 'kerítés'.

S ö v é n y szavunk a s z ó i g e s ó alakváltozatának származéka. A régi nyelvben szövevény és szövénny is.

Személynévként 1252-től ismeretes nyelvemlékeinkben: " Uenit ad fluvium S w e n et ibi iuxta Sebusag sunt du mete /Oklsz. / Helynévi összetételben előfordul 1398-tól. "S e w w n haza " /Oklsz./

Sövény szavunk alakváltozatai : seveny, söviny, söveny, sövény, 'sepes, sepimentum'. A NySz adatai : " Igyen elbocsátá az követeket csináltatott vala sok s ö v é n y eket " /RMK. IV. 129./ "Fonni s ő u i n t , vele mint lennie kellő lezen /KBécs.A.7/.

177. bors /piper/

A piper latin szó 'bors' jelentésű. /Vö. BesztSzej. 339. piper 'bors', SchlSzej. 843. piper 'bors', PP., MA., piper 'bors', GyöngySzt. 1719. főtt vys boraly, Sziksz. piper 'bors'. / Bors szavunk valamely török nyelvből jövevényszó. /Vö. kirgiz burus 'ua'./

Helynévként 1075-ből ismeretes. Személynévi előfordulása nyelvemlékeinkben 1417-től jelentkezik. "Benedictus, dictus B o r s ythew " /Oklsz./ Köznévi előfordulása gyakori a NySz-ben. "Vöt-

tem riskasat, b o r s ot, safrant, faheyat es egeb fü szer-
számot." /OLNád. 4o./

178. bors tere = borstörő / piperterium /

Piperterium 'bors tere' értelmezése helyes. /Vö. BesztSzej.
34o. piperterium 'bors therew', SchlSzej. 844. piperiterium
'bors tere', stb./

B o r s t ö r ő szavunk birtokosjelzős szóösszetétel. A szé-
előtagjának eredetére l! a 177. szót, utótagja t ö r ő bi-
zonytalan eredetű ugor, fgr származtatása nem kielégítő.

T ö r ő a tör ige fgr eredetű -ő- melléknévi igenévképzős
származéka. T e r e törő szavunk nyelvjárási alakváltozata
lehet.

A NySz adata borstörő szavunkra: "Egy b o r s t ö r ő ,
egy szuró szita " /Rad: Csal. II. 333. III. 3o./

179. so = só /sal/

Sal névszó a magyarnyelvű só értelmezése helyes. /Vö. BesztSzej.
341., sal 'sov? SchlSzej., PPB., MA., stb./

S ó szavunk bizonytalan eredetű. Régi alakváltozatai: saht ,
soyt, sayt. Végső elemzésben só szavunk összefügg a megfelelő
ind. európai szavakkal. A latin sal, a német salz, a szláv
sol. az összefüggés útja-módja azonban homályos és a közvet-
len áradót nem tudjuk kimutatni.

Helynévi összetételben 1282-től megtaláljuk só szavunkat: "Cam-
pos in magna silua quorum nomina sunt hec Nadmezen S o u me-
zen " /Oklsz./ Köznévi előfordulására a NySz számos példát
hoz. "Hogy ha az sov el olvand, nyvel s o znak aztan. " /JorC.
365./

18o. sottere = sótörő /salterium/

A latin salterium szó értelmezése 'sótörő' helyes. /Vö. Beszt.
342. SchlSzej. 848. stb./

A szó eredetére nézve l! a Soprszej. 178/179. szót.

Köznévként 1714-ből van rá adatunk. "S ó t ö r ő " /Gazd.Tört.
Szemle IX. 23;/ Ez az adat azonban nem munkaeszközként, hanem

foglalkozásnévként említi szavunkat.

181. tarkon = tárkony /piretrum/

Piretrum latin szó 'tárkony' jelentésű. /Vö. BesztSzj. 343. piretrum 'tarkon', SchlSzj. 897. piretrum 'tarkon', PPB., MA., Sziksz. stb./

T á r k o n y szavunk európai, sőt ázsiai vándorszó. Végző elemzésben görög nyelvre vezethető vissza.

Köznévként igen későn 1530-ból van rá adatunk. "Petrosalum et t a r k o n ". /Oklsz./ A NySz adata: " Nem árt a borsos étéc és a io bor, melybe áztattak t á r k o n y gyökeret, gyömbert "/Cis. 42./ A tárkony nemcsak ételizesítő fűszerként volt ismeretes, hanem mint gyógynövény is igen elterjedt volt.

"Szálüző, és gyomorerősítő hatása van " / Debr. Orv. FűvK./

182. isop = izsop /Isopus/

Isop 'izsop' szavunk a hisopus, isopus latin szó közvetlen átvétele. /Vö. BesztSzj. 345. ysopus 'isip', SchlSzj. ysopus 'ysop', Sziksz. isopus, 'isop' stb. /

Az izsop gyógynövényként volt ismeretes. A NySz bőségesen őriz adatot számunkra. "Isop levele virágostul" /Frank.Haszn.19/ " Az i s o p o t ha megfozod borban es mezet vecz bele es gyakorta izod, galisztayat meg öl az gyomorban " /BeytheA. Fiv. K. 67. b./

" Hathatós, kedves szagunk és keserű ízű palánta, gyengén ingerlő és érzőinakat ébresztő erővel bír. " /Debr. Orv.Fűv.K. 265./

183. safarian = sáfrány /crocus/

A crocus 'sáfrány' szó értelmezése helyes. /Vö. BesztSzj. 346. crocus 'sápfrán', SchlSzj. 849. grocus 'safran', PPB., MA., GyöngySzT. Sziksz., stb./

A szó kín. safran átvétele. Végző elemzésben arab-perzsa eredetű.

1530-ban köznévként találjuk nyelvemlékeinkben. " Grocum wlgo

safrant " /Oklsz./ A NySz adata: "A neegyedik ezystes kosaar sarga z a p r a n nyal tellyes " /ÉrdyC. 446. b/

184. gengber = gyömbér /zinziber/

A latin szó helyesen zingiber. Bár az is lehet, hogy szójegyzékünk keletkezésének idejében elfogadott volt a zinziber alakváltozat is. Erre vonatkozóan vö. BesztSzj. 347. zinziberium, SchlSzj. 850. zinziberium. Későbbi szótárainkban általánosan zingiber alakban szerepel a szó. Vö. PPB., GyöngySzt. Sziksz.

G y ö m b é r szavunk a közép-latin gingiber 'ua' átvétele. A NySz számos adatot közöl és többféle alakváltozatát mutatja be szavunknak: genber, gengher, gewngber, gyenber. "Veg nyolcz penz ara gyengbeert". /Nyr. VIII. 169./

Gyógyszerként a következő receptet ajánlja: "Végy fel drachma g y ö m b e r t , a vad tőknek az belső belit fel drachmát ebből csinálj pilulakat " /Mel:Herb. 19./

185. fa hev = fahéj /cinamonium/

Szójegyzékünk cinamonium 'fahéj' jelentésű szava helyes. értelmezés. /Vö. BesztSzj. 348. cinamomam 'fahéw', SchlSzj. cinamonum 'fa hey', PPB., cinamonum 'fahéj' Sziksz. cynamenium 'fa-hey', stb./

F a h é j szavunk hirtokosjelzős szóösszetétel, melynek elő és utótagja egyaránt fgr eredetű.

Előfordulásai a XVI. században gyakoriak. 1522 : " Duos lothoues wulgo f a h y " 1527: " Nadmezet es F a h e y at " /Oklsz./ A szó eredeti jelentésével ismeretes ma is és mint ételízesítő fűszer használatos.

186. rutha = ruta /ruta/

Szójegyzékünk r u t a 'gyógynövény' jelentésű szava görög ill. a latin nyelvből közvetlenül, esetleg német, vagy szláv közvetítéssel átvétel. Szójegyzékeink közül csak a BesztSzj. és a SoprSzj. értelmezte. A SchlSzj. 852. csak a latin nevet írta le. Hely és személynévként nem fordul elő az Oklsz.-ban. A NySz adatai ruta szavunkra : "Fokhagyma és r u t a , körtvey a re-

tekkel méreg ellen valok "/Felvid. SchSal. 7./ "Sallya ha
r u t a val italodban lészen, semmi ételedben ártalom nem lé-
szen." /Ua. 8./ "A r u t a nemes fü, mert látást élesít."
/Ua. 19./ A Debreceni Orv. FűvK.: "A szagos r u t á t ker-
tekben termesztik és virágzás előtt leveleit megszedik, és
azokkal élnek orvosi haszonra. "

187. salvia = zsálya /salvia/

Zsálya szavunk a latin salvia , salvia átvétele/ Vö. BesztSzj.
350. salvia 'salvia', SchlSzj. 853. salvia 'salvia', PPB.,
MA;? Galepin, GyöngySzt., Sziksz.,/

A z s á l y a szintén gyógynövényünk. /Vö. "A régiek legdicse-
retesebb orvossága. Orvosi haszonra kivált száraztatott leve-
lei fordítódnak. Levelei nem kedves szagu fűszerszámok tsipő
kesernyés izűek gyengén ingerlő és oszlató erejűek. " Debr.
Orv. FűvK. / A NySz. adata igazolja a zsálya orvosságként va-
ló felhasználását: "Ha a s á l l y á n a c három levelét só-
val össze töröd, eszed mereg nem fog az nap rajtad" /Mel:Herb./

188. sek fű = székfű /camamilla/

A latin camamilla 'székfű' értelmezése helyes, vö. BesztSzj.
351., SchlSzj. 854., PPB., MA., Sziksz. camamilla 'székfű' .
Orvosi s z é k f ű szavunk jelzős szóösszetétel. Előtagja is-
meretlen eredetű, utótagja f ű fgr előzményekre vezethető
vissza. A szónak különböző alakváltozatai ismeretesek: zekfű,
zekfiw, szekfű, szögfü, székfű.

A NySz adata székfű szavunkra: "Ha megfőzöd a s z e k f ű wet
borban gyakorta igyad melegön azutan porold vele az asszonyem-
ber testét." /Mel.Herb. 72./

" A legesmeretesebb patika és a házi orvosságok közül, melynek
haszna szélesen kiterjedt." /Debr. Orv. FűvK./

189. idem /gariophilus/

A gariophilus nem az orvosi székfű családjába tartozik. A ga-
riophilus talán a szegfűfélékhez tartozó növény és közelebbi
meghatározása nehézségekbe ütközik.

190. bay fw = bájfü /gariobaca/

A gariobaca 'bay fw' szavunkat nem egyöntetűen határozzák meg szótáraink. Vö. BesztSzej. 353. granobaca, SchlSzej. 856. gariopaca, Bartal gariopaca, PPB. launis Alexandrina, MA., 'ua', GyöngySzt. 'ua'. Ha a gariobaca, gariopaca családnév, úgy mind a két név a növény nemének meghatározására elfogadott. B á j f ü jelzős szóösszetétel. Előtagja valamely honfoglalás-előtti török nyelvből átvett jövevényszó 'boszorkányság, varázs' jelentésű. Vö. csagotáj b a g h 'kötés, kötelék'. A báj szó mai jelentése szépség, kedvesség.

191. serechen gio = szerecsendió /muscatum/

A szerecsendió szavunk latin neve muscatum. /Vö. BesztSzej. 361. muscatus 'scherechendyo; SchlSzej. 898. 'zerechen dio' muscatum, Sziksz. muscatus' szerecen dio', PP. myristica./

A s z e r e c s e n d i ó jelzős szóösszetétel. Előtagja szerecsen eredeti jelentése 'arab, izmaelita' európai vándor szó. Feltehetőleg szláv közvetítéssel került nyelvünkbe. A szó utótagja d i ó honfoglalás előtti török jövevényszó.

A NySz is : muscata, myristica, muscatum néven ismeri.

A XVI. sz. elejére már elterjedt köznév. "A szerechen dio igen jo etekben"/Mel: Herb. 14./ A szerecsendió gyógyhatása is ismeretes." Ha az varaditsot borbán zerechon dio viraggal özue főzöd es gyakran adod innya az asszonyallatnak, megh megeghiti mehet"/Beythe A.FivK. 72./

192. piruliatho = pirula /pirula/

A pirula 'pyrolaceae' körtikefélék családjába tartozó növény, melynek virágai gömböt alkotnak. /Jávorka Növ. Hat. 555./ A növény fentebbi meghatározása fényt derít a pirula latin névszó átvételének módjára. A magyar pirula, p i r u l i a t h o a latin 'pilula,' labdácska jelentésű szó átvétele. /Vö. Beszt. 362. pirula 'pirulua', SchlSzej. purula 'pirula' stb./

A pirula orvosi gyógynövény. "A körtike 'pirula' összehúzó és erősítő erővel bír és a sebek gyógyítására hasznos." "Öntött theáját a gyulladt torok gargarizálására igen dicsérik" /Debr. Orv. FivK./

193. sanat = zanot /sanaphium/

A sanaphium, sanapum vagy sinapis összes szójegyzékeinkben mustár jelentésben vannak. /Vö. Sziksz. sinapis 'mustár' sinapium 'mustármagos etek' PPB. sanapum 'mustár' stb./ A sanaphium 'zanot' értelmezés tehát helytelen annál is inkább, mert a zanot latin neve 'cytissus'.

Mustár szavunk ismeretlen eredetű. Talán belső szóteremtéssel keletkezett névszónk.

A NySz adatai igen bőségesek mustár szavunkra. "Mustárból tsinált ember bőrit fel holyagoztato orvosság: sinapisum " / JordC. 395./

194. idem /anecetum/

A latin szó értelmezése ismét helytelen. Az anecetum valószínűleg elírása az anethum 'egy jó illatú növény; vagy az anethinus 'kaporból való' növény latin nevének. Ezekután feltehetjük, hogy ez a jó illatú növény az ánisz. Van ugyanis az 'anethum' fajták között egy 'aniskapor', melynek "gyöke-re, levele, virága, magva mind édes ízűek, az magva még fűszer-számos is. A növény minden része, kivált az magvai vérhigító, tisztító, gyomorerősítő stb. erővel birnak." /Debr. Orv. FüvK./ Az ánisz ismeretlen eredetű szavunk.

195. leustek uel lesten = levestikom, lestyán /leusticum/

Szótárírónk a levesticum latin szót igen helyesen - mindkét névváltozatot ismerve - 'levstek, ill. lesten' jelentéssel látta el. Ezzel ismét tanujelét adta kiváló magyar nyelvismeretének. /Vö. SchlSzej. leusticum, 'leusticum', Sziksz. leusticum 'leuestikum' stb./

Levestikom illetve lestyán szavunka latin leusticum átvétele.

NySz ligusticum 'lestyán-fű' néven emlegeti.

A Debr. Orv. Füv. Könyv. /195. 1./ igen hasznos házi orvossággént tartja számon. "Hatalmosan oszlató, vérhigító gőzölgés és vizelet-hajtó erővel bir".

196. kemin = kömény /semlinum/

A kömény latin neve carum. /Vö. Jávorka Nő. Hat. / Lehet, sőt bi-

zonyos, hogy a Soprszj. semlinum a soeniculum latin szó eltorzítása, és egy jellegzetes, illatos 'édes, kömény' fajtát jelöl. Vö. Sziksz. 15. foenicilum, foeniculo.

197. idem /cumenum/

A cumenum a kfn kúmun latinositott alakja. Ezzel megoldódott kömény szavunk eredetének kérdése is.

A Soprszj. 197., SchlSzj. 862. cumenum 'kömény' szavát a szótár-irodalomban elsőként találjuk meg.

A NySz 1554-ben történt köznévi feljegyzése: "Petriselmet, k ö m e n t lemont." /OL. Nád. 42./ "Ledneket es k e m e n t hint / Helt:Bibl. IV. 48./

198. copor = kapor /coaltum/

A magyar szótárirodalomban szójegyzékünk c a p o r 'coaltum' jelentésben csak egy esetben fordul elő. /Vö. Bartal coaltum 'kapor'./

199. eb capor = ebkapor /anietum/

Az anietum latin szó az anethum eltorzítása és a jelentése sem ebkapor, hanem 'karti kapor' vö. SchlSzj. 866. anetum, GyöngySzT. anethum, Sziksz. anethum, PPB., anethum, MA. stb.

K a p o r szavunk jövevényszó. Vö. ógyh. szláv k o p r 'ua' A szláv kopr⁶ szót a magyar nyelv hangzótoldó -ó-val feloldotta. Vö. kapor, kaprot.

OklSz-ben 1531-ből van adatunk kapor szavunkra: "Kaporth Zinzi-ber." Személynévi előfordulása 1602-ből: Kapor Balázs /Székely Okl. V. 296./

A NySz anethum, anicetum, anisum néven tartja számon, mely bizonyítja, hogy az ánizs, a kapor jelentések gyakran felcserélődtek. "Jay tú nektec irastudoc es leualtok, kic meg dezmallatoc a mentat a k a p r o t". /MünchG. 57./ "Az mentabol es az c a p o r b o l meggatok az tizedet: decimatis mentam et anetum". A fenti példákból kitűnik, hogy a Soprszj. 198. és 199. szava nem ebkaprot, hanem ételizesítőt, - gyógycélokra felhasznált - kaprot jelentett.

200. idem / amarusca /

Az amarusca 'ebkapor' jelentésű. Vö. Bartal amarusca 'ebkapor' 'kutyatej, mezei vadnövény'.

201. idem / canamusca /

A canamusca latin szó valószínűleg az amarusca eltorzítása, és 'ebkapor' jelentésű. Vö. SchlSzej. cacamusca 'ebkapor'.

202. vty fiw = uti fű / plantago /

A plantago latin névszó 'uti fű' értelmezése helyes. /Vö. Beszt. Szj. 365. plantago 'vty fiw', SchlSzej. 863. plantago 'viz fiw' - a viz elírás lehet - PPB., MA., plantago 'uti fű', GyöngySzt. arnaglossos que a latinis p l a n t a g o dicitur i angi lingua est herba nota : Vtty fű alias baranj nyelu, " /Cal., Sziksz., plantago 'uti fű'.

U t i f ű jelzős szóösszetétel, melynek mind az elő, mind pedig az utótagja fgr eredetű.

A NySz adata uti fű szavunkra : "a lentse a hasat megszorította, főképen a melyben tükla es uti fű vettetik " /Apácz.Gere.Enc.238, Az uti fajai gyengén összehúzó erejekre nézve a' sebek gyógyítására hasznosak." /Dehr. Orv. FűvK. 158./

A Fűvészkönyv széles, közép és keskenylevelű uti fűvet ismer. Nehéz volna eldönteni, hogy a közép-, és keskenylevelű uti fű közül szójegyzékünkben melyikről esik említés. Széleslevelű uti fű arnaglossos 'uti lapu' nem jöhet számításba.

203. ekeuen fiw = örvényfű / emula /

Az emula latin névszó helyesen enula és 'örvényfű' jelentésű. Vö. BesztSzej. 366. emula 'vruen fiu', SchlSzej. 870. enula 'wrwen fiw', PPB., MA., enula, inula, Sziksz. enula 'örvényfű'. /

Ö r v é n y f ű tulajdonságjelzős szóösszetétel. Előtagja ö r - v é n y valamely honfoglalás előtti török nyelvből átvett jövevényszó. Utótagja f ű fgr eredetű.

A Derbr Orv. Fk. 307: örvény sertetskének nevezi és igen sokféle nyavajára ajánlja.

204. menta = ménta /menta/

Menta szavunk a latin mentha átvétele és a 'fodormenta' jelentéssel bír. Vö. BesztSzej. 367., SchlSzej. 871. menta, GyöngySzt. Sziksz., PP., MA., menta, mentha, 'fodormenta'.

A NySz adatai menta, fodormenta szavunkra: "Dezmallyatok az m e e n t a a t h : decimatis mentham " /JordC. 428./ " Ha az f o d o r m e n t a n a k vizet ecóttel özue főződ, galiztat az gyomorban meg ol ". /Beytha A. FivK. 71. /

" A mentak között - tsombor menta, vizi menta, zöld menta, baring menta és tarlóí menta - legjobb gyógyhatásu a fodormenta ! /Debr. Orv. FüvK. /

205. idem /siler/

A latin siler névszót 'menta' jelentésben Bartal szótára tartalmazza. Feltehetőleg a Soprszej. 204. címszó alatt felsorolt menták egyikéről van szó.

206. cacuk fiw = kakuk-fü /Sarpilleum/

A sarpilleum latin névszó 'kakukfü' jelentéssel bír. /Vö. Beszt. 369. sarpileum 'kakuc fiw', SchlSzej. 873. sarpilleum 'kakuk fiw', PPB., MA., Sziksz. serpyllum 'kakuk-fü'./

K a k u k f ü jelzős szóösszetétel. Előtagja k a k u k belső szóteremtéssel keletkezett hangutánzó szó. Utótagjára vonatkozóan l! Soprszej. 202. szót.

Személynévként már 1335-ben ismeretes: "Stephanum dictum K a - k u k ". /Oklsz./

A NySz serpillus, serpillum latin alakváltozatokat tartalmaz: "Kakuk fiu, zent Benedek fiue " /Frank: HasznK. 21./ " Végy fel fel marockel k a k u k f u v e t , isten fayat egy maroc - kal." /Mell.Herb. 112./

207. idem /palegium/

A pallegium, pulegium egy menthafajta 'csombor menta', mely gyógyerejével közvetlenül a menta 'fodormenta' után következik. /Vö. PP., MA., pulegium, polaj, tsombor, stb./ Ezt a feltevést igazolja a Debr. Orv. FüvK. 372. cikke, továbbá Jávorka Növény. Hat. 444.

Személynévi előfordulása 1469-ből: " Ad rubeta Wezewsmet
C h o m p o r dicita" /Oklsz./ A NySz-ban több adat van
csombor szavunkra: " C h y o m b o r auag kozueny menta"
/Franck:HasznK. 17./

208. sar fiw = szárfü /organum/

S a r f i w szavunk a szü-fü, szurok fü elírása, amely mur-
vapikk néven is ismeretes vö. BesztSzj. horiganum 'hor fiw',
SchlSzj. origanum 'sax fiw', PP. origanum 'szü-fü, szurok-fü'
Debr. Orv. FüvK. 386. origanum 'szurokszagü murvapikk'. A szu-
rok fü nyelvjárási változata lehet a Soprszj. sar fiw.

A szó eredete ismeretlen. A szóösszetétel második f i w
tagjának magánhangzója a mai magyar nyelvhez viszonyítva illa-
bialis.

"A növénynek kedves fűszerszámos ize és teájának igen sokféle
nyavajában gyógyító hatása van." /Debr. Orv. FüvK./

Mint fűszert emlegeti a NySz adata is: "Tehénhus rizskásával,
m u r o k kal vagy petrezselyemmel ." /Mon. Irok: XI. 322./

209. sebkete fiw = sebkötőfü /eleborus/

Az eleborus latin szó értelmezését illetően szótáraink nem
egységesek vö. BesztSzj. 373. eleborus 'esketheu fiu', SchlSzj.
877. eleborus 'sektete fiw', MA., PP., eleborus 'tüsszentő fü',
Bartal eleborus 'hunyor', Debr.Orv. FüvK. helleborus 'hunyor'.
A fenti adatokat figyelembevéve a helleborus, eleborus latin
szó 'hunyor' jelentésű. Természetesen többféle hunyor ismeretes
- fekete, zöld és bűdöshunyor - most nehéz volna eldöhteni,
hogy szójegyzékirónk melyik fajtára gondolt.

S e b k e t e f i w jelzős szószerkezet. A szó előtagjának
s e b eredete ismeretlen. A szó magánhangzói, kete fiw alakok-
ban a mai magyar nyelvhez viszonyítva illabialisak.

A NySz elleborus, elleborum latin névszókat 'hunyor' jelentés-
sel tartalmazza: " Ha igen aluncieci, az feiére öncz etzetet ,
az orrába borsot, vagy proszegteto h u n y o r t - felserken."
/Mel:Herb. 52./"Az hunyornal keserűbb folyo vizet meg kostolam."
/Ferro:Curt 714/

210. irin = üröm /absentium/

Absentium latin névszó, jelentése üröm, /Vö. BesztSzej. 374. SchlSzej. 878. absentium vrem? GyöngySzt. Absinthium est her-na amara : yrom, PPB., Sziksz. absynthium 'üröm', Bartal, Fi-nály stb./ keserű fűszernövény.

Üröm szavunk valamely török nyelvből való átvétel vö. csuv. arym 'ua'. A szó magánhangzói a mai magyar nyelvhez viszonyítva illabialisak. A NySz adatai : absinthium : irem, irim, ürüm stb.

" Az üröm igen jó a belsőrészeknek mindenféle dugulásaikban, hipokondriában, skorbutban, sárgaságban stb." /Debr.Orv.FüvK./

211. feier ifem = fejér üröm /rythimenum/

A rythimenum latin szó 'fejér üröm' jelentésű. /Vö. BesztSzej. 374. ritimenium 'fer yeem', stb./ "A' fejér üröm kedves, fűszerszámos, de erősszagu, de igen keserű palánta." /Debr.Orv. FüvK./

F e h é r bizonytalan eredetű szó. A fgr megfelelések távoliak és elszigeteltek. Hangtani megfelelései nem tisztázhatók.

212. gabor = gyopár /secadus/

A secadus latin névszó a stoechas elírása. A szó 'gyopár' jelen-téssel bír. A BesztSzej. 365. secatas 'gyopar' és a SchlSzej. ci-cadus 'gyopár' szintén elírások.

A szó jelentését illetően is eltérések vannak, / Vö. Debr. Orv. FüvK. gnaphalium 'gyopár', PPB., stoechas 'jósza-gu gyopár': stoechas citrina, Sziksz. stoechas ciprina 'sárga gyopár'. / de ettől a jelentés-különbségtől eltekinthetünk, mert a gyopár-nak többféle változata volt ismeretes.

G y o p á r szavunk régi jelentése 'különféle erős szagu nö-vény' valamelyik török nyelvből honfoglalás előtti jövevényszó. Gabor szavunk g- hangja depalatalis, -b- hangja zöngés párja a mai magyar nyelv - p - hangjához viszonyítva.

213. m o c h a r = mohar /salatrum/

A mohar latin neve atractilis, vagy carthamus, tehát nem a peni-cum faj, amelyet ma mohar néven ismerünk, hanem seklice 'cartha-

mus' vö. BesztSzej., SchlSzej. 882., Sziksz. cartamus, atractilis 'mohar'.

M o h a r szavunk valószínűleg a szerb-horvát muhar 'növény' átvétele.

Személynévként megjelenik nyelvemlékeinkben 1283-ban: "Ipoliti lepotis M o h a r nostro autem volgari M o h a r unokája uocati" ; /Oklsz./ A Nysz is 'atractilis, cartamus' jelentéssel tartalmazza. "Hogy az árpa pihés m u h a r rá változzék." /Com. Jan. 27./

214. combar = csombor /statura/

Statura latin névszónk valószínűleg a statureia és satureia elírása, melynek 'bors-fű, tsombor' jelentése volt. /Vö. BesztSzej. 377. statura 'chombor' SchlSzej. 883. staturea 'combor', Sziksz. satureia 'czombor', PPB. satureia 'bors-fű, tcombor', Debr. Orv. FűvK. satureja 'szátorja'/.
"A borsos szátorja kertekben terem, szaga kedves, íze teipős, fűszerszámos, ételt készíteni vele jó... stb. Főtt vizét a' fájós fülbe eresztetni és a' fájós torkot vele gargarizálni jónak tartják." /Debr. Orv.FűvK./

A csombor ismeretes volt polygonum néven is.

A szó eredete ismeretlen.

Személynévként 1496-ból van rá adatunk: "Ad rubeta Wezews et C h o m p o r" /Oklsz./ A Nysz. pulegium, poley, polay, 'tsombor; putnokfű, satureia, borsfű, 'tsombor' néven tarja számon.

"A csombord mérges, fekete sárt gyomrodéből elkitol. /Felv; SchSal. 30./

215. gampar = csombor /belenbica/

A belenbica latin szó a polygonum eltorzított alakja lehet. Ebben az esetben 'csombor' jelentésű.

216. varadic = varádics /dantena/

A dantena valószínűleg a tanacetum eltorzítása, 'varádics' jelentéssel. /Vö. BesztSzej. 379. dantena 'varadich', SchlSzej. 885. dancena 'varadich', Sziksz. tanacetum 'varadicz', PPB., tanacetum 'varadics' stb./ Varádics szavunk is gyógynövények nevei-

nek csoportjába tartozik.

A szó eredete ismeretlen.

A NySz adata: sállya, levendula, torma, varádics guttát meggyógyítanak. /Felv: SchSal: 19./

217. himus = hunyor /pelipodia/

A hunyor mindenképp 'helleborus' vagy 'veratrum' jelentéssel bír. Szójegyzékíróink igen elkalandozott a pelipodia latin szó értelmezésénél. A pelipodium 'szentjánoskenyere' jelentésű. /Vö. PP., MA./ A BesztSzj. polipodia 'humior', SchlSzj. poliandrum 'huni-or' értelmezései sem fogadhatók el.

H u n y o r a huny ige származéka, 'különféle altató növények' gyűjtőneve.

Soe tanygi egyor lealt
altor /hellye, kint
keri M. Könnelkint
de kint és e'ülle
brendel, de kint
alt, kint - L
egy kint kint kint kint
névett meg, de y kint
un kint kint kint kint, y
kint kint kint, mi kint
nyelvére Ber kint
is. M. kint

Soproni Szójegyzék betűrendes névmutatója

Ajtó 169. 170.
apáca 93.
asszonyember-far 35.

Ásó 173.

Balin 143.
barátfejedelem 92.
bájfű 190.
bán 73.
bánné asszony 75.
bánság 74.
bemenet 163.
bíró 78.
bírótság 79.
boka 45.
bors 117.
borstörő 178.
bőr 7.
börtön 107.

Cethal 160.

Császár 68. 69.
császárné asszony 70.
csik 145.
csont 121.
csombor 214.
csuka 135.

Derék 29.
disznóhal 129.

Ebkapor 199. 200. 201.
emberháj 21.
emberfar 34.
es-polgár 103.
es-szár 42.
ev 62.

Érsek 87.

Faláb 52.
falu 98.
falusi 99.
faháj 185.
fejér üröm 211.
folnagy 97.

Görög 111.
Görögország 112.

Gyomor 16.

gyopár 212.
gyömbér 184.

Hab 119.
habos 120.
halastó 128.
hal 125.
halász 148.
halhorlás 159.
halháj 157.
halkopoltyu 158.
harcsa 128.
has 13.
hágcsó 166.
háj 20.
háló 149. 150.
hát 27.
hatek 17.
hátorr 28.
herceg 76.
hercegség 77.
hónalj 6.
horog 156.
hunyor 217.

Ispán 83.
ispánné asszony 85.
ispán-ság 84.
ítélet 80.
izsop 182.

Johbél 11.

Kakukfű 206. 207.
kapa 174.
kapor 198.
kapta 53.
kapu 167.
karó 175.
kárász 144.
kert 171.
kertész 172.
kétfelé nyil. ajtó 168.
kelés 61.
kereles 19.
kecsége 136. 137.
kimenet 164.
kis hal 126.
kis háló 151.
kisebb hal 153.
király 64.
királyi 65.
királyné asszony 67.

királyság 66.
kis király 64.
Kis ujjad 1.
koszmó 55.
koszmós 54.
köldök 32.
kömény 196. 197.
köröm 3.
kövi hal 141.
kövi hal 142.

Lak 105.
láb 43.
lábad ujja 2.
lábhely 51.
lábnnyomadék 50.
lábsark 47.
levestikom 195.
lép 25
lombard 115.
Lombardia 116.

Magyar 109.
Magyarország 110.
mája 23.
méh 14. 15.
ménta 204. 205.
Menyhal 140.
mohar 213.
mony 39.

Náderispán 71.
náderispánság 72.
nemes 95.

Olasz 117.
Olaszország 118.
oldal 10.

Örvényfű 103.

Pirulathó 192.
pisztráng 139.
porcogó 9.
poreMBER 96.
porkoláb 86.
porasztó 106.
pozsar 133.
prépost 89.
püspök 88.

Rák 146.
rákászó 147.
remes 18. 31.
remete 90. 91.
ruta 189.

Sark 46.
sajka 123.
sáfrán 183.
seb 60.
sebkötőfű 209.
segg 36. 37. 38.
só 179.
sok hajó 122.
sótörő 180.
sövény 176.
süger 130. 162.
süllő 138.

Szár 40.
szárfű 208.
szász 113.
Szászország 114.
szerecsendió 191.
szesztra 94.
székfű 188. 189.
Szilvanus 22.
sziv 12.

Tag 33.
talp 48. 49.
tárkony 181.
test 4. 5.
tetem 8.
térdkalács 41.
tok 131. 132.
törvénysértő 104.
tüdő 24.

Uti 165.
utifű 202.

Üröm 210.

Vajda 81.
vajdaság 82.
varádics 216.
varsa 152. 152. 155.
varja 134.
vár alatt v. város 108.
város 100. 102.
városbíró 101.
velő 44.
vese 26.
vész v. vejsze 154.
viszketeg 56. 57. 58. 59.
viza 127.

Zanat 194.
zanát 194. 193.
zuz 30.
Zsálya 187.

Absentium 210
aluus 15
alut... 123
alux 2
amarusca 200
anientum 199
anecetum 149
anguilla 145
anus 38
archiepiscopus 87
artus 33
asellus 6
ascensorium 166
auricularis 1
aurina 20

Balinus 143
banatus 74
banissa 75
banus 73
belenbica 215
benege 94
bifforus 168
bilis 12
borbota 128
branchus 158

Calus 47
calx 46
camamilla 188
canamusca 201
capito 134
cartillago 9
caro 5
castellanus 86
cancer 146
cancerator 147
centuplex 147
cesar 68
cetegus 161
cetus 160
cinamonium 185
ciuius 101
ciuitas 102
classis 122
coaltum 198
comatus 84
comes 83
comitissa 85
corpus 4
corruffertus 11
costa 8
crocus 183
crus 42
cullus 37
cuminum 197
cutella 58
cuthis 7

Dantena 216
delphin 129

dirodernos 19
dorica 131
dorsum 27
ducatus 77
dux 76

Eleborus 209
emula 103
epar 23
episcopus 88
eremita 90
exatera 158
exitus 164
extera 17

Femen 35
femor 34
fiscolla 162
fluctuosus 120
fluctus 119
fossorium 173

Galiccia 118
galicus 117
gariobaca 190
gariophilus 189
gecur 30
Grecia 112
grecus 111

Hamus 156
hostium 170

Iuana 169
ignobilis 96
imperator 69
introitus 163
isopus 182
iudicatus 79
iudicum 80
imperatrix 70
iuratus 103
iudex 78

Kalopes 52
konpos 53

Lacuna 154
latus 10
lepticum 195
ligo 174
longale 18
lucus 135
Lumbardia 116
lumbardus 115
lumbus 31
lumbus 136
lusustium 153

Medula 44
menta 204

munerula 140
minialis 93
muscatum 191

Nates 36
nobilis 95

Organum 208
ortulanus 172
ortus 171

Pagimen 21
palatinatus 72
palatinus 71
palus 175
palegium 207
parca 138
passus 49
pediscus 51
pelipodia 217
pes 43
petrinus 141
plaga 150
plantage 202
piscator 148
piscis 125
piscina 124
pisciculus 126
pirula 192
piper 177
pifetrum 181
polles 41
porta 167
posardus 133
preco 107
prende 57
prender 56
propositus 89
prior 92
pristaldus 106
pruritus 59
pulmo 24

Regalis 65
regalitas 66
regina 67
regulus 64
ren 26
resciola 121
rex 63
rethe 149
reticulus 151
rythimenum 211
ruta 186

Sagena 152
sal 178
salterium 180
salvia 187
sanaphium 193

sanies 63
sarpilleum 206
Saxonia 114
scauma 157
scarabeus 144
secadus 212
semlinum 196
seps 176
sequester 104
sillenis 142
siler 205
splen 25
spindorsum 28
solatrum 213
staturna 214
stomachos 16
sturio 130
suburbanus 108
sura 40

Testiculus 39
thranis 137
tibia 45
timo 54
timolus 55
tinca 132
tregurus 29
tura 139

Ulcus 61
ulnus 60
umbiculus 32
ungarus 109
Ungaria 110
angvis 3
urbs 100
uso / huso / 127
uterus 14

Vayuodatus 82
vayuoda 81
vestigium 50
venter 13
vivarum 155
villicus 97
villanus 98
villa 99
vicarius 91
viator 165

Zinziber 184

B i r á l a t

Faragó Mihálynénak "A soproni magyar-latín szójegyzék szókin-
csének vizsgálata" című bölcsészdoktori értekezéséről.

A jelölt megfelelő témát választott: egyik fontos nyelv-
emlékünk szókincsének vizsgálatát. Helyesek a feldolgozás
szempontjai is: számbaveszi a szójegyzékben foglalt szavak
eredetét, eredeti jelentését és jelentésváltozásait; meg-
vizsgálja hangtani problémáikat, nyelvjárási alakváltozata-
ikat; összeveti őket az egykoru és későbbi szójegyzékek/ada-
taival; foglalkozik a szójegyzék stílusproblémáival. Az utóbb
említett két kérdést azonban csak vázlatosan dolgozza ki. Ma-
gukat a szavakat elég részletesen vizsgálja, összefoglalja
az eddigi eredményeket rájuk vonatkozólag. Ezzel kapcsolat-
ban sokszor eléggé bonyolult, természettudományi problémák-
kal is szembe kellett néznie /egyes halfajták, fűszerek la-
tin és magyar elnevezései, helyes értelmezésük/.

Néhány helyen ötletes, új megfigyelésekkel egészíti ki
az eddigi eredményeket, s biztató kísérleteket tesz eddig
megfejtetlen szavak titkának földerítésére /vö. hatek, silvanus/.
Kár, hogy nem mindig hivatkozik, illetőleg sokszor nem elég
pontosan hivatkozik forrásaira; így például etimológiai állás-
foglalásairól olykor nem lehet eldönteni, mi bennük az ő sa-
ját véleménye, az eddigi eredményekhez adott többlete.

Több esetben modernebb irodalmat is használhatott volna;
feltűnő például, hogy a szláv jövevényszavakkal kapcsolat-
ban - úgy látszik - nem vette tekintetbe Kniezsa István össze-
foglaló munkáját; így aztán egyrészt több szavakat az ógyházi
szlávból származtatja, s másrészt is elavult álláspontot vall
néhány kérdésben /vö. derék, kapta, császár, pisztráng stb./
A ság - ség képzőről részletesen ír, de mellőzi a kérdés leg-
frissebb irodalmát /Mikola: Ny K. LXIV, 299/, a magyar népnév-
vel kapcsolatban Zsirai fontos cikkét /Ny K. LIII, 64/, stb.

A dolgozat stílusa általában jó, világos. Itt-ott azonban félreérthető /vö. a tetem és a csont címszónál a Schlägli szójegyzékről mondottakat/. A nyelvtudományi művekben szokásos idézési, adatközlési technikát a szerző nem sajátította el eléggé.

Az értekezést rite fokozattal a doktori szigorlat alapjául elfogadhatónak javaslom.

Szeged, 1963. jun. 26.

Rácz Endre

/Dr. Rácz Endre/
egyetemi docens